

ARQUEOLOGIA DEL TERME MUNICIPAL DE CASTELLÓ DE LA PLANA

FERRAN ARASA GIL

1. INTRODUCCIÓ

L'arqueologia castellenca s'ha caracteritzat fins ara per una notable dispersió de la documentació existent. Aquesta situació feia necessària una minuciosa tasca de sistematització, que intentara omplir aquest buit en la investigació mitjançant un treball a la vegada accessible i exhaustiu. Així, les directrius metodològiques d'aquest assaig de restitució del primitiu poblament de les nostres terres, han passat per recollir totes les notícies referents a qüestions arqueològiques, revisant des d'una òptica moderna i crítica aquesta informació; comprovar l'estat actual dels jaciments coneguts, buscant-ne des nous per les parts més inexplorades del terme; estudiar tots els materials arqueològics disponibles, evitant repeticions inútils, entre els que cal destacar els existents al Museu de Belles Arts de Castelló, pertanyents en la seua major part a la col·lecció donada per Porcar el 1949, i, amb tot açò, oferir una exposició ordenada del quadre cultural que l'arqueologia ens permet reconstruir per al marc geogràfic concret del terme municipal de Castelló de la Plana.

Indubtablement, aquest estudi no esgota tota la investigació possible, com és evident al llarg de les seues pàgines, puix que resten per aclarir interessants i suggestius problemes, com el que ens planteja la presència de la imatge de la Mare de Déu del Lledó, a més a més que noves excavacions —com les del Castell Vell— sempre podran eixamplar la profunditat dels nostres coneixements sobre els homes que des de fa milers d'anys han ocupat aquesta part de La Plana i les prolongacions de la Serralada de les Palmes. Topònims com el de la partida de Soterrani o el de la Quadra del Morteràs, que fan al·lusionar clarament a ruïnes antigues, l'existència de les quals no hem pogut comprovar, ens fan pensar que el que exposem ací no és més que una ínfima part de tot allò que degué ser el nostre patrimoni arqueològic, avui malauradament desaparegut en la seua major part.

2. ASPECTES GEOGRÀFICS

2.1.— Enclavat en el sector meridional de la comarca de la Plana Alta, Castelló ocupa l'extrem nord de l'extensa planícia litoral que des d'Almenara arriba fins a la Serralada de les Palmes. La seua demarcació territorial té forma quadrangular irregular, amb una superfície de 107'32 Km². El terme municipal limita al Nord amb Borriol i Benicàssim; a l'Est amb la mar Mediterrània, a l'Oest amb Borriol i Onda, i al Sud amb Almassora (Fig. 1).

El límit municipal arranca de la costa entre Castelló i Benicàssim a l'alçada del Quadro, segueix pel Camí de la Ratlla, al Nord de la Pedrera, fins la Roca Blanca; d'ací pren la direcció SO., seguint la divisòria d'aigües de la línia muntanyosa i, per les altures de Raca, Tossal Gros, Joquera i Muntanya Negra, arriba fins al Pla del Moro, entre les carreteres de Borriol i L'Alcora; segueix fins la Venta "Flor de Cuba", abandona la carretera i arriba al pantà de Maria Cristina; al seu centre mateix gira cap al Sud i avança per la Rambla de la Viuda fins abastar el Camí de la Ratlla d'Almassora; a partir d'ací segueix la direcció SE., arribant a la mar entre les platges del Serral i Benafeli, corresponents als municipis de Castelló i Almassora, respectivament.

Fig. 1 — Mapa topogràfic a escala 1:50.000 de l'Institut Geogràfic i Catastral, fulles 616 (Vilafames) i 641 (Castelló de la Plana), amb la situació dels jaciments estudiats: 1) Cova de les Meravelles. 2) Poblament medieval sobre la Rambla de la Viuda. 3) Mas de Cebrían. 4) Aljub del Pla del Moro. 5) Vil·la romana del Pla del Moro. 6) Construcció adjunta al Mas del Cigalero. 7) Torre del Pla del Moro. 8) Aljub a la vora del Camí Vell de Ribesalbes. 9) Vil·la romana de la Quadra Na Torà. 10) Aljub proper a la carretera de Borriol. 11) Tossal Gros. 12) Enterraments de La Joquera. 13) Castellet. 14) Enterraments a la vora del Camí de la Costa. 15) Construcció romana a la vora de la Senda de la Palla. 16) Vil·la romana de la partida de Canet. 17) Maset de Boira. 18) Serretes. 19) Cova de la Seda. 20) Castell de la Magdalena. 21) Necròpolis medieval. 22) Troballes eneolítiques. 23) Font de la Reina. 24) Pujolet del Quadro. 25) Troballes propers a la desembocadura de la Sèquia de l'Obra. 26) Vil·la romana de la partida de Coscollosa. 27) Vil·la romana de la partida de Zafra. 28) Lledó. 29) Troballes romanes de la Barraca de l'Hostiero. 30) Pujolet de Burgaleta. 31) Pujol de Gasset. 32) Troballes romanes del Port. 33) Pujolet de la Torre. 34) Pujolet Almassori. 35) Pujolet de Matamoros. 36) Pujolet de la platja Vinatxell-Almatafa. 37) Font de la Rabassota. 38) Vil·la romana del Camí de Sant Josep. 39) Vil·la romana de la partida de Vinamargo. 40) Fadrell. 41) Necròpolis medieval a la vora de la Senda de la Palla.

El terme està format per les següents partides: Almalafa, Benadressa, Borrassa, Bovalar, Canet, Cap, Catalana, Coscollosa, En Trilles, Estepar, Fadrell, Fileta, Font, Gumbau, Magdalena, Marrada, Molinera, Mota, Patos, Plana, Rafalafena, Ramell, Senillar, Sensal, Soterrani, Taixida, Travessera, Vinamargo, Vinatxell i Zafrà.

2.2.— La part nord del terme està invaïda pels contraforts procedents del nucli muntanyenc de la Serralada de les Palmes, de formació triàsico-cretàcica, amb predomini de roques calcàries i arenisques roges del Buntsandstein ¹. Les altures més destacables són la Roca Blanca (628 m.), Raca (495 m.), Tossal Gros (353 m.), Joquera (326 m.), Penyeta Roja (288 m.), Pedrera (278 m.), Collet (162 m.) i Magdalena (111 m.). Aquesta zona muntanyenca s'alça abrupta sobre el "piedmont" constituït pel glacis pleistocè que, per mitjà d'un sistema de falles recents, davalla fins la vora de la mar formant esculls i illots, o desapareix soterrat pels al·luvions quaternaris litorals ². Aquesta franja, formada pels arrossegaments de l'erosió, es compon fonamentalment de graves, argiles i arenes que es disposen en capes alternes de gruïxàries variables ³.

2.3.— La costa s'estén 15 Km. en direcció NE.-SO., oferint tres modalitats: platja d'arena, des de les Vil·les de Benicàssim fins al Grau, i cap al Sud, l'antiga platja de la Torre, avui ocupada per una escollera; cordons de grava, com el del Prat del Quadro, sobre el qual s'assenta la carretera de Benicàssim, la doble o triple presència del qual al Nord del Riu Sec fa pensar en un possible avanç de la platja; i per últim, costa d'escull i albufera, que apareix de forma quasi contínua en El Lluent, Quadro, Estany dels Patos, Llacunes de Vinamargo, del Menescal, etc., formades per la impossibilitat de desguassar a la mar els corrents fluvials i subterranis a causa dels cordons de graves ⁴. Aquesta zona d'aiguamolls es troba en l'actualitat desecada en la seua major part, una vegada desaparegut el cultiu de l'arròs.

Per altra banda, la forma de la costa ve determinada per l'existència del petit delta del Millars, que arranca del Lluent, encara que l'al·luvionament intensiu ha desdibuixat la seua apariència triangular. També l'al·luvionament produït per la construcció del dic del port, ha fet avançar la platja al Nord i la mar al Sud per l'efecte de remolí ⁵.

2.4.— El clima és de tipus mediterrani, temperat i amb escasses precipitacions, que tenen lloc especialment en la primavera i la tardor, amb gran irregularitat i caràcter torrencial, provocant en ocasions inundacions. Les temperatures oscil·len entre els 0° i 28°, essent la mitjana de 17°; a l'hivern, la mitjana de gener és de 10°5', i en estiu, la mitjana d'agost és de 24°8'. La suavitat de l'hivern és de gran importància per a l'agricultura, i s'acusa en observar que la mitjana de les mínimes de gener és de 6°5'. No són freqüents les gelades, i les d'irradiació nocturna són febles i locals, però en ocasions són generals i més fortes degut a onades de fred, amb resultats desastrosos per a l'agricultura. L'índex pluviomètric oscil·la entre els 300 i 500 mm. anuals.

Respecte dels vents, bufen normalment el Migjorn, del Sud, el Llevant, de l'Est i, a l'hivern, l'Amburgàs, del Nord; els vents forts venen preferentment de l'interior ⁶.

2.5.— El terme es veu creuat pel Riu Sec, rambla procedent de Borriol que, fins a la seua recent canalització, desembocava en la llacuna del Lluent. La Rambla de la Viuda, coneguda anteriorment amb el nom de Rambla d'Algonder, baixa per la part oest del terme, desembocant en el Millars; el pantà de Maria Cristina reté les seues aigües, de caràcter torrencial.

En la planúria es forma un mant freàtic cabalós i en suau vessant cap a la mar; a l'interior es troba a uns 60-80 m. de profunditat, però a la costa es troba immediat al sòl, i fins i tot aflora en molts llocs. Unit açó a la difícil escorrentia, dona lloc a una franja pantanosa desecada en la seua major part per als cultius. Les deus més importants són: la Font de la Reina, que dona 30.000 litres per minut, La Font de la Mare de Déu de la Salut i la Font de la Rabassota ⁷.

1 SOS, 1929, pp. 205-206.

2 ROSSELLÓ, 1969, p. 27.

3 SOS, 1949, p. 610.

4 SOS, 1949, p. 596.

5 LOPEZ, 1977, p. 22.

6 ROSSELLÓ, 1969, p. 115.

7 LOPEZ, 1966, p. 79.

2.6.— Els sòls són prims i pedregosos prop de les muntanyes i en les vessants baixes, obligant a una tasca de neteja; a més, el desnivell i les pluges torrencials imposen el ribaç. En el pla són sòls al·luvials, rics, amb una profunditat d'1 a 4 m., llevat dels marges amb freqüents crostes calcàries, i ofereixen excel·lents condicions per a l'agricultura si no hi falta el reg. En general, són sòls rojos argilosos formats a les expenses de les roques calcàries i margues de l'entorn, transformats en l'horta vella per l'intens cultiu i el reg antic, ben dotats de calç, però amb poca matèria orgànica. Al sector nord dominen les terres silícies procedents de les arenisques del Buntsandstein. A les marjals de la costa els sòls són subaquàtics, àcids, de color gris i amb molta matèria orgànica sense descompondre; la humitat excessiva imposa un intens drenatge⁸. Per últim, s'ha d'assenyalar l'existència de torba en el subsòl del Quadro, que en alguns punts arriba als 3 m. de potència⁹.

2.7.— La vegetació natural ha desaparegut suplantada pels cultius, i sols es troba als petits erms rocosos. Es un querceto-lentiscentum degradat en forma de matoll obert i raquític, caracteritzat pel coscoll i el llentiscle, amb abundant margalló, timó, romaní, etc., i alguns garrofers i ullastres. A la muntanya es troba el mateix matoll, acompanyat de ginebre, bruc, etc. A les zones més altes la vegetació existent deu ser una degradació del desaparegut alzinar, amb pins i carrasques que al Desert de les Palmes constitueixen una bona massa, en la qual també apareix l'arboçar i algunes sureres, als terrenys silícies del Triàsic¹⁰.

A la marjal apareixen la jonquera, el senill, canyars, etc. A les platges, les associacions típiques d'arenals, amb crèixens i altres espècies; a les dunes, ja consolidades, pren bé el pi, com a l'extens pinar del Grau, talat en part.

2.8.— La diferència entre el glaci pleistocè i la planúria al·luvial és de gran transcendència per a l'agricultura, puix que aquests dos tipus diferents de terrenys donen lloc a diferents tipus d'explotació del sòl. Cap a l'Est queda primer l'horta, sobre la planúria al·luvial, amb reg abundant, i després, vora de la mar, els terrenys pantanosos de la marjal; cap a l'Oest es troba el suau "piedmont", amb cultius de secà i pastures¹¹.

Sobre aquesta base, els cultius han presentat una gran homogeneïtat en els diferents moments històrics. Els àrabs hi van introduir la taronja, l'arròs, la canyamel, l'albercoc, segurament el cotó, i van estendre la palmera datilera¹². Després de la conquesta cristiana s'hi dona una continuïtat en l'estructura agrària de la zona¹³ i, ja en el segle XVIII, Cavanilles, en parlar dels recursos agrícoles de Castelló, dona una extensió d'horta d'uns 6.000 jornals, en la qual es donava el cànem, la dacsa, el blat, l'alfals i les hortalisses, mentre que el secà produïa oliveres, vinyes i garrofers¹⁴. La gran transformació agrícola es donarà a partir de la segona meitat del segle XIX cap al monocultiu de la taronja, que hi perdura fins ara.

2.9.— La zona de Castelló ha seguit, a l'igual que la major part de la franja costera, una important àrea de pas des de temps antics. Per una banda, l'eixida de la vall de Borriol ofereix una via natural de comunicació en direcció N.-S., que fou utilitzada pels romans per al traçat de la Via Augusta, probablement assegurada a la vegada sobre un itinerari pre-romà; per altra banda, també el recorregut litoral, quasi paral·lel a la costa, pareix haver estat des d'antic una important ruta paral·lela a l'anterior. Aquest important paper com a zona de pas, i també com a base de penetracions cap a l'interior, té continuïtat en l'actualitat amb la construcció d'importants vies de comunicació que segueixen utilitzant els vells itineraris. Per altra part, també el fet de ser una zona litoral ofereix importants possibilitats de contactes marítims, que en alguns moments poden haver tingut gran importància.

2.10.— El xicotet arxipèlag dels Colombres, depenent de Castelló, està situat a uns 60 Km. de la costa, i el formen 14 illes i illots que s'alcen bruscamment a la vora de la plataforma

8 LÓPEZ, 1966, p. 79.

9 HUGUET, 1914 a i b.

10 LÓPEZ, 1966, p. 79.

11 BURRIEL, 1971, p. 5.

12 LÓPEZ, 1977, pp. 133-134.

13 SANCHEZ ADELL, 1973 a i 1977.

14 CAVANILLES, 1797, I, pp. 150-154; un jornal: 0'4986 Ha.

continental. Són de formació volcànica recent, de finals del terciari, i presenten abundants materials eruptius tals com basalts, laves i escòries. La major de totes, la Colombrer Major o Montcolobrer, té forma de ferradura i presenta un gran cràter submergit obert al NE. pels temporals de Llevant, que fa pensar en alguna erupció de tipus vulcanià¹⁵. El seu eix major té prop d'un quilòmetre i arriba als 85 m. d'altura; en ella hi ha un far i escassa vegetació. Cap al SO. i S. es troben les altres illes de menors dimensions i uns 30-35 m. d'altura: Ferrera, Foradada, Carallot, etc.

3. HISTÒRIA DE LES INVESTIGACIONS

Els primers assaigs sobre la història antiga de Castelló comencen a aparèixer durant el segle XVI, en identificar les ruïnes del Castell Vell amb la ciutat de *Kartaliás* que cita Estrabó a la seua "Geografia" entre Sagunt i Tortosa¹⁶. Aquesta opinió, mantinguda per Escolano, va ser seguida per la majoria d'erudits i historiadors fins pràcticament l'actualitat¹⁷, a excepció de Diago, que situa en "Castellón el Viejo" la *mansio* de *Sebelaci*¹⁸, i Viciana, que creu que la ciutat d'Estrabó deuria estar en la Font de la Reina, entorn de la qual hi havia molts edificis¹⁹.

Aquest problema acapararà l'atenció dels erudits de forma quasi exclusiva fins la primera meitat del segle XIX, a partir de la qual l'ampliació de les terres de cultiu a causa de l'expansió demogràfica, portarà a la destrucció de moltes estacions arqueològiques i —conseqüentment— al descobriment d'interessants peces. Així, el 1851 començarà a desemboscar-se un dels altells que apareixen en la documentació medieval i que jalonaven la línia de la costa: el Pujol de Gasset, que donarà, entre altres materials arqueològics, la primera inscripció ibèrica sobre plom coneguda a la Península, i de la qual es publicaran estudis en les més importants revistes especialitzades de l'època.

Després d'aquest interessant descobriment, la "Comisión Provincial de Monumentos" realitzarà, el 1867, un informe sobre els pujols que havien existit, abans de rebaixar-los tots per al cultiu. Onze anys més tard, el 1878, i després d'uns descobriments casuals, s'hi van fer unes infructuoses excavacions en un pujol del Quadro per membres de la "Sociedad Arqueológica Valenciana". Pocs anys després, el 1885, es van realitzar excavacions a la Magdalena a càrrec de la "Comisión Provincial de Monumentos", trobant-s'hi alguns enterraments romans tardans.

Aquestes breus però interessants notícies, que repleguen tots els estudis històrics de l'època, són les primeres referències explícites a qüestions arqueològiques. Amb tot i això, l'arqueologia havia passat a formar part de les aficions d'algunes figures destacades del món artístic, que ja practicaven el col·leccionisme d'objectes arqueològics. Així, el 1905, el pintor Castell realitza una excavació al Castellet amb alumnes de la seua Acadèmia de Pintura. Entre aquests alumnes estava J. B. Porcar Ripollès, que més tard es mostraria com a un gran aficionat, i que representava ja una nova generació d'estudiosos i aficionats, el treball dels quals hauria de marcar tota una etapa en l'arqueologia castellanenca.

A partir de 1920, amb la fundació de la Societat Castellonenca de Cultura, es pot considerar definit aquest nou període. Les exploracions de J. B. Porcar, F. Esteve i V. Sos donen a la

15 LÓPEZ, 1977, pp. 133-134.

16 ESTRABÓ, III, 4, 6; A. SCHULTEN, *Estrabón. Geografía de Iberia*, Fontes Hispaniae Antiquae, VI, p. 223, Barcelona, 1952. la considera desconeguda.

17 ESCOLANO, 1611, Libro VII, Cap. XXIX, col. 595; MÉNDEZ, 1675, p. 210; MARLÉS, 1685, Libro IV, cap. 10, p. 129; LABORDE, 1809, p. 112; CEÁN, 1832, Parte I, p. 65; CORTÉS Y LOPEZ, 1835-36, T. II, p. 309; CUVEIRO, 1891, p. 228; MUNDINA, 1873, p. 212; BALBÁS, 1892, pp. 20-21; LLISTAR, 1887, p. 12; BELLVER, 1888, 28 de octubre, n.º 360, p. 52; MIRALLES, 1900, p. 15; MIRALLES, 1902, p. 342; RIBELLES, 1905, p. 394; PERALES, 1912, pp. 9-10; RICO, 1951, p. 3. Un bon resum en FLETCHER i ALCÁCER, 1955, p. 319. Escolano replega l'opinió d'Albornoz, qui creu que el Castell Vell és la *Dianio* de Ptolemeu; la identificació del Castell Vell amb la *Kartaliás* d'Estrabó la replega de la descripció antiga d'Espanya d'Abraham Ortelio i de la descripció o vocabulari de pobles i rius del Nebrisenze. Méndez Silva atribueix la fundació de l'antic Castelló als grecs jonis. Marlés diu el mateix, especificant que van ser els grecs jonis zacintins.

18 DIAGO, 1613, I, p. 8.

19 VICIANA, 1564-66, III, p. 146.

llum tota una sèrie d'estacions arqueològiques, la importància de les quals va fer que, el 1924, P. Bosch Gimpera —la figura més important de l'arqueologia catalana— acceptara la invitació de la Societat per a vindre a Castelló. Fruit d'aquesta visita seria el seu treball sobre els problemes arqueològics de la província de Castelló, que pràcticament situa el començament de l'arqueologia científica en les nostres comarques i posa les bases per als estudis posteriors. Alguns dels materials que Bosch va tindre ocasió d'estudiar, especialment els de la col·lecció de F. Esteve, van ser presentats pocs anys després a l'Exposició Internacional de Barcelona l'any 1929.

El Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura havia començat ja a ser la publicació que organitzava al seu entorn la investigació històrica i bona part de la cultura de les nostres terres. En ell van aparèixer nombrosos articles sobre arqueologia que donaven a conèixer els nous descobriments, entre els que la sèrie de treballs publicats per Porcar de 1931 a 1935 té especial importància, puix que són el fruit d'anys d'exploracions pacients per totes les terres del terme i d'algunes esporàdiques excavacions, com la de l'edícula romana de la Senda de la Palla.

Paral·lelament, Esteve havia realitzat durant la dècada dels anys vint una intensa labor de prospecció i excavació en les diferents estacions arqueològiques conegudes: el Castellet, la Magdalena, els enterraments de la Joquera i del Camí de la Costa..., els resultats de la qual no començarien a veure la llum fins al 1944, any en què apareix l'excel·lent publicació dels importants materials del Ferro I del Castellet. A aquest treball seguiran el 1952 i 1965, respectivament, les publicacions de les excavacions de la Magdalena i dels enterraments de la Joquera.

Des del 1939, Porcar és "Comisario Provincial de Excavaciones Arqueológicas", i sota la seua supervisió es realitzen diverses campanyes d'excavacions al Pujol de Gasset (1934 i 1949) i a la Magdalena (1950, 1951, 1952 i 1959). Els resultats d'aquestes excavacions no van ser publicats mai, i els millors materials trobats es van ingressar al "Museo Provincial de Bellas Artes". També, el 1948, publica Porcar un interessant treball en el qual replega totes les estacions arqueològiques conegudes del terme de Castelló. L'any següent, el 1949, Porcar fa donació al Museu de la seua col·lecció arqueològica, on per molt de temps van ser pràcticament els únics materials arqueològics exposats, amb els de la col·lecció Alloza.

Tornant al problema de les fonts clàssiques, de nou Castelló és objecte de la identificació amb una ciutat antiga. Plini, al segle I de l'Era, cita entre Sagunt i l'Ebre el riu *Udiva* com a límit entre els pobles ibèrics dels Edetans i Il·lucavons²⁰. Aquest riu ha estat identificat tradicionalment amb el Millars, i per tant l'àrea del nostre estudi quedaria dins del territori dels Il·lucavons²¹. Per altra banda, Ptolomeu, autor del s. II de l'Era, parla en la seua "Geografia" de les ciutats més importants d'aquest poble i, entre elles, d'una que es diu *Adeba*. Doncs bé, basant-se en el seu paregut fonètic amb l'anomenat riu *Udiva*, i identificant aquest amb el Millars, Schulten localitza aquesta ciutat en el lloc que avui ocupa Castelló, sense que existesquen suficients proves arqueològiques o documentals per a afirmar-ho²².

Per últim, cal ressenyar les excavacions que durant els estius de 1977 i 1978 ha realitzat A. Bazzana, de la Universitat de Lyon II, al Castell Vell.

4. ARQUEOLOGIA

4.1.— Neolític.

4.1.1.— La Cova de la Seda està situada en la vessant meridional de Les Serretes de la Magdalena²³. Orientada cap al SE., està formada per un túnel estret que dona pas a una

20 PLINI, III, 21. ESCOLANO, 1611, Libro VII, Cap. XXVIII, col. 585, creu que el nom original és *Idubeda*. i que per errata del copista es llegeix *Udiva*.

21 FERNÁNDEZ, 1968-69, p. 136 i ss.

22 SCHULTEN, 1959, p. 37.

23 Al "Llibre de Ordinacions", Cap. CLXII, sobre l'amollonament de la devesa de la Magdalena, apareix una possible cita d'aquesta cova: "...dexant la cova de na Sorda devés la mar..." (REVEST, 1957, p. 151). SÁNCHEZ GOZALBO, 1952, p. 133. creu que aquesta és una referència a la Cova de Mirona, que desconeixem.

gran sala fosca, situada en un esglaó inferior d'uns 2 m., en la qual es trobaven els sediments arqueològics que han estat —quasi en la seua totalitat— buidats. Explorada a principis de segle per Esteve i Porcar, alguns dels materials replegats per aquell van ser donats a conèixer en l'Exposició Internacional de Barcelona de l'any 1929²⁴, al Catàleg de l'exposició es fa referència detallada dels materials citats:

- sílex: 2 puntes de fletxa.
- ceràmica: ansa corresponent a un recipient amb decoració incisa.
- pedra: 1 destrat de fibrolita; 1 peça de collar de color verdós.
- petxina: 2 perforades.

El 1931 s'havien realitzat algunes extraccions de terra, conservant-se part del jaciment intacte a l'interior; als voltants apareixien alguns materials dispersos, fruit del buidat. Més tard, la cova va ser utilitzada com a polvorí de la pedrera pròxima. Davant, en la vessant que hi ha entre la cova i el Mas de la Mirona, apareixia —segons Porcar— un despoblat amb parets de pedra seca. Entre els materials replegats hi havien peces de collar, ceràmica decorada i llisa, sílex treballat i abundants ossos de fauna i humans mig cremats²⁵.

Per últim, B. Martí ha estudiat un lot de materials replegats per J. López del garbellat de les terres extretes de la cova, donant a la vegada noves notícies de la troballa de ceràmiques impreses cardials²⁶:

- sílex: raspador sobre esquerra retocada de color gris; raspador oval de color marró-gris; fragment medial de gran fulla, amb retoc directe, abrupte, en la vora esquerra, i retocs directes molt marginals, d'ús, en la vora dreta, i color marró; fragment medial de fulla, amb retoc directe, abrupte, continu en la vora esquerra, molt marginal, i color gris; abundants fragments de fulles, fulletes i esquerdes, alguns d'ells parcialment retocats.
- ceràmica: fragment de vora i cos, amb petita sobreelevació horitzontal a manera de cordó; pasta gris amb petit desgriant abundant; exterior de color marró i interior rogenç, amb terminació afinada, un poc brunyida, erosionada a l'exterior. Decoració formada per sèries de línies acanalades sense disposició angular.
- os: fragment de punxó; fragment d'anell; fragment de botó amb perforació en V.
- petxina: molt abundants peces de collar discoidals, en nombre superior a les dues-centes; abundants peces de collar de forma ovalada, moltes d'elles amb engrossiment a la part inferior, en nombre superior a quaranta; dues petxines de *Nassa foradades*.

El conjunt de materials es situa entre moments avançats del Neolític i el ple Eneolític. El botó en V es pot considerar ja com de transició al Bronze Valencià. Com elements susceptibles de classificació neolítica en sentit ample, estarien les abundants peces de collar amb engrossiment inferior i l'anell d'os, a l'igual que l'únic fragment ceràmic conegut, els paral·lels del qual poden trobar-se entre els materials de la Cova Fosca i la Cova de l'Or.

4.1.2.— Des de què va començar a desemboscar-se, els materials arqueològics trobats al Pujol de Gasset van ser atribuïts a la cultura ibèrica. Tanmateix, Esteve cita un primer nivell d'habitació corresponent al Neolític, del qual quedaria algun fons de cabanya mal conservat, amb escassos sílex atípics, còdols calcaris desbastats ossos d'animals i petxines i, com a peça més notable, un braçlet de *Glycymeris* sense acabar²⁷. Aquesta última troballa portaria aquest primer nivell d'habitació del Pujol de Gasset més bé cap a l'Eneolític.

4.1.3.— Altres materials pertanyents també al Neolític localitza Esteve als aixovars dels enterraments apareguts a la vora del Camí de la Costa, en el cara-sol de la muntanya i molt prop del Camí dels Arriers que puja pel coll de la Garrofera²⁸.

4.2.— Eneolític.

4.2.1.— Les troballes corresponents a aquest període són escasses i han estat poc estu-

24 BOSCH, 1929, p. 51.

25 PORCAR, 1931 a, pp. 108-109.

26 MARTÍ, 1978, pp. 138-140. Anteriorment, SAN VALERO, 1955, p. 27, ja havia parlat de possibles troballes de ceràmica impresa cardinal.

27 ESTEVE, 1966, p. 144.

28 ESTEVE, 1965, p. 43.

diades, apareixent sovint amb materials del Neolític que fan difícil la seua identificació. Així, a la Cova de la Seda, les puntes de fletxa i el botó amb perforació en V fan pensar en una reutilització, com a enterrament, des de l'Eneolític fins a la transició al Bronze.

4.2.2.— Dels enterraments del Camí de la Costa, van ser publicats al Catàleg de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929 un lot de materials de la col·lecció Esteve.²⁹

- sílex: 3 puntes de fletxa.
- ceràmica: un vaset de ceràmica cendrosa sense decoració.
- os: un punxó; 3 botons amb perforació en V decorats amb cercles incisos i un fragment d'altre.
- petxina: 2 peces de collar.
- pedra: una peça de collar de calaita.

Una troballa casual replegada per J. López al mateix lloc, va donar els següents materials (Fig. 2, n.º 13 al 15):

- una punta de fletxa de sílex, amb retoc pla i cobrent per la cara dorsal, i retoc directe, abrupte i continu en la vora esquerra de la cara ventral; color blanc grisenc.
- una peça de collar de pedra calcària.
- una petxina foradada de *Nassa*.

Els materials són típicament eneolítics; la decoració amb cercles incisos en els botons amb perforació en V, que apareix a Catalunya en una fase de transició al Bronze, fan pensar en un moment final de l'Eneolític ³⁰.

4.2.3.— Als voltants del Tossalet de la Magdalena, Esteve va replegar algunes peces presentades també a l'Exposició de 1929 ³¹:

- 4 destrals de pedra, 2 d'elles incompletes.
- 9 puntes de fletxa de sílex.
- 5 ganivets de sílex.
- 5 fragments atípics de sílex.
- 1 petxina foradada.

De la col·lecció, Porcar es conserva al Museu de Belles Arts de Castelló un interessant lot de materials, part del qual hem pogut estudiar (Fig. 2, n.º 1 al 12):

- fulla de sílex blanc-grisenc, amb senyals d'utilització en la part distal d'ambdues vores laterals.
- fulla de sílex blanc, amb senyals d'utilització en tota la vora lateral esquerra.
- fragment distal d'una fulla de sílex blanc, amb retoc directe, abrupte i continu en ambdues vores laterals.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb retoc pla, cobrent i bifacial; li falta l'extrem proximal.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb mosses i retoc pla, cobrent i bifacial.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb peduncle incipient i retoc pla, cobrent i bifacial; li falta l'extrem distal.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb retoc pla, no cobrent i bifacial; li falta l'extrem proximal.
- punta pedunculada de sílex blanc, amb retoc pla, cobrent i bifacial; li falta l'extrem distal.
- fragment proximal d'una punta pedunculada de sílex, amb retoc pla, cobrent i bifacial.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb retoc pla, no cobrent i bifacial; li falta l'extrem proximal.
- punta foliàcia de sílex blanc, amb retoc pla, cobrent i bifacial; li falta l'extrem proximal corresponent al peduncle incipient.
- braçalet d'arquer de pissarra polida fragmentat.

Aquestes troballes fan pensar, tal i com ja va apuntar Porcar, que es tracta d'un poblat

²⁹ BOSCH, 1929, p. 51.

³⁰ BERNABEU, 1979, p. 91 i ss.

³¹ BOSCH, 1929, p. 52.

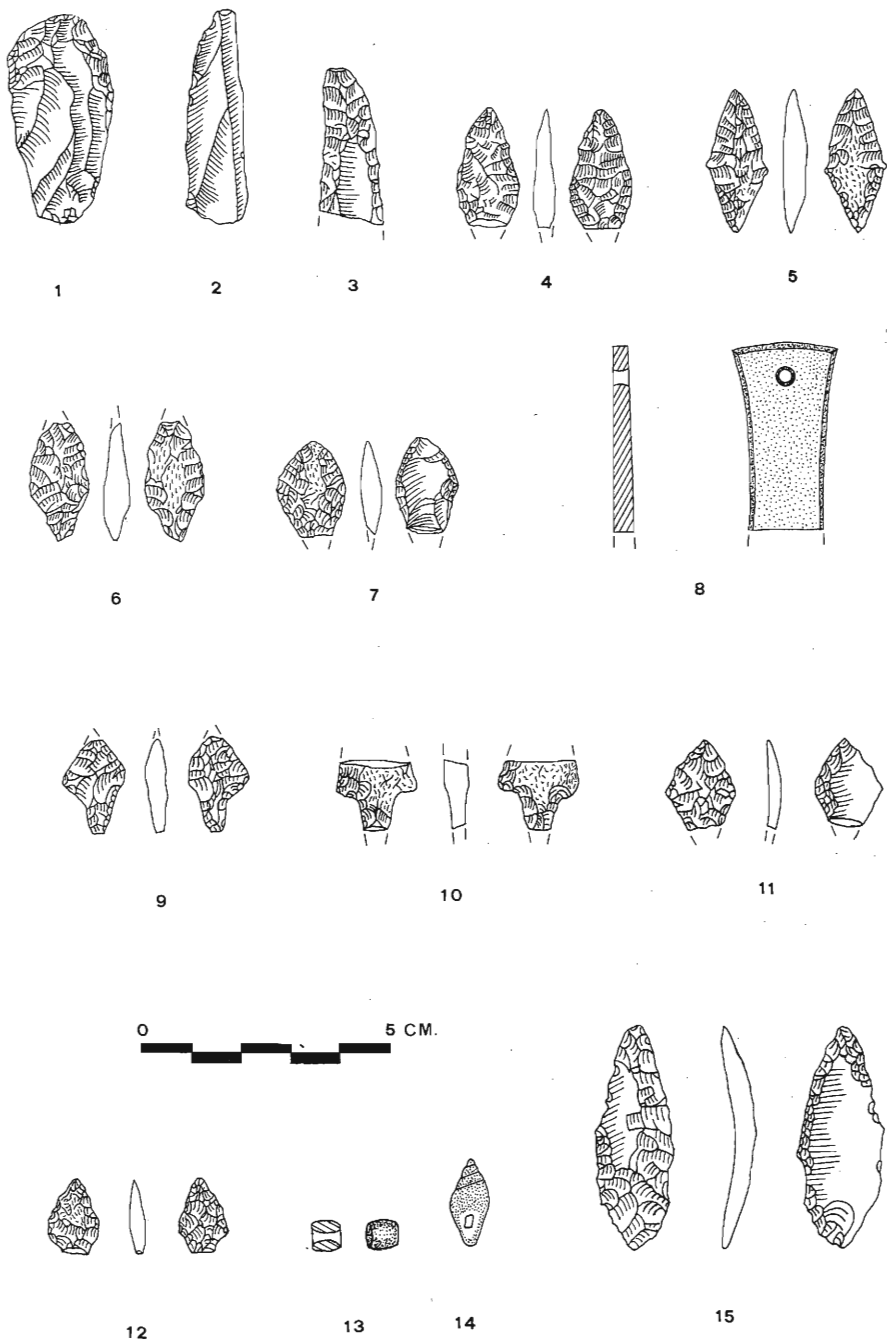

Fig. 2 — Magdalena: 1 al 12; enterrament del Camí de la Costa: 13 al 15.

eneolític semblant —per la seua situació— als del Racó dels Focs (La Vilavella) i Salandó (Benicàssim)³².

4.2.4.— Altres troballes semblants s'han fet als voltants de la Font de la Reina, al costat d'alguns escassos fragments ceràmics decorats en ocasions amb cordons aplicats, d'aspecte tosc, i pertanyents a grans vasos³³. Al Museu de Belles Arts de Castelló es conserva un petit fragment ceràmic que pertany a la panxa d'un gran vas, de pasta negra i superfície rogenca, decorat amb cordons aplicats paral·lels de secció triangular (Fig. 5, n.º 5).

4.2.5.— Per últim, Porcar cita la troballa de petits bocins de sílex al Pujolet de Matamoros, i sílex treballat al Pujolet Almassori (Fig. 12)³⁴.

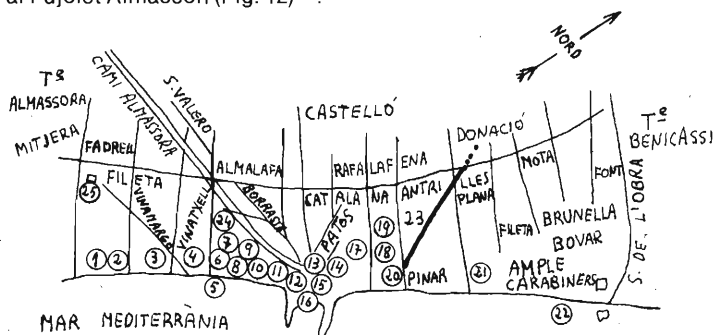

Fig. 12 — Croquis de Porcar amb la situació dels pujols de la marjaleria castellonenca: 1) Pujolet Altava. 2) Pujolet Campos. 3) Pujolet Baralluga. 4) Pujolet Talala. 5) Platja Vinatxell-Almalafa. 6) Pujolet Barrera. 7) Pujolet Matamoros. 8) Pujolet Almassori. 9) Pujolet Carreter. 10) Pujolet Menescal. 11) Pujolet Alegre. 12) Pujolet de la Torre. 13) Pujolet de Gasset. 14) Pujolet Cama. 15) Pujolet de la Sal. 16) Graó de la Torre del Port. 17) Pujolet Burgaleta. 18) Pujolet Xaraplo. 19) Pujolet del Cami Fondo. 20) Pujolet Tarassona. 21) Pujolet del Camp de Tir. 22) Graó de la Séquia de l'Obra. 23) Cami romà d'En Trilles. 24) Ermita de Sant Gregori. 25) Font de la Rabassota.

4.3.— Bronze.

4.3.1.— El Castellat és un plec roquís alçat verticalment i situat sobre el glacis pleistocè. Al 1905, el pintor Castell va realitzar una excavació amb alguns dels seus alumnes de l'Acadèmia de pintura, trobant-hi ceràmica i bronzes que guardava al seu estudi³⁵. Esteve el va explorar el 1923-25, realitzant una petita excavació i informant-ne a la "Comisión Provincial de Monumentos". Bosch el cita com a eneolític³⁶, i Porcar replega alguns materials³⁷, però és Esteve qui en un posterior treball fa una sistematització del jaciment³⁸.

Parcel·lat i treballat a principis de segle, únicament a mitja muntanya es conservava part del sediments arqueològic, en el qual s'apreciaven vestigis de l'emblanquinat d'argila amb les improntes del brancatge del sostre o de les parets de les cabanyes, alguns arrebossats del qual apareixien cremats i endurits per l'acció del foc. En la vessant sud es conservava, sobre la mateixa roca, un tros de paret de pedra seca.

El primer moment d'ocupació correspon a un moment de transició entre l'Eneolític i el Bronze; destaquen algunes fulles de ganivet, puntes de fletxa en forma de fulla de llorer, a voltes amb peduncle, o romboïdals amb iniciació d'espiga i aletes, bastant escasses, algunes destrals de pedra i fragments de ceràmica decorada amb cordons amb incisions i impressions digitals. Els materials d'aquest primer moment apareixen concentrats al cim de la roca, i molts d'ells, per aparèixer barrejats, és difícil d'atribuir-los a aquesta fase d'ocupació o a la següent.

A continuació apareixen materials característics del Bronze, que ocupen una àrea més ampla que els anteriors. Sembla que en aquest moment es va excavar en la vessant nord un fossat poc profund. Abunda la ceràmica llisa, de color fosc, negra a voltes, de superfície polida i

32 PORCAR, 1948, p. 33.

33 PORCAR, 1931 c, p. 11.

34 PORCAR, 1933, p. 80.

35 PORCAR, 1948, p. 36.

36 BOSCH, 1924, p. 90.

37 PORCAR, 1931 f.

38 ESTEVE, 1944.

lluents, amb perfils entre els quals domina la forma bicònica carenada de base convexa. De pedra, apareixen esquerdes i nòduls amorfs de sílex, uns quants còdols rodats amb senyals d'utilització, pedres d'arenisca roja per a moldre, una placa d'arenisca foradada, alguns fragments de destrals de pedra i una sencera de fibrolita de petit tamany, varies fulles de sílex amb el tall dentat i nombroses peces de falç trapezoïdals també dentades.

En la vessant meridional apareixen gran quantitat d'ossos d'animals. Alguns d'ells estan treballats en forma de punxons i espàtules. Tambè hi han alguns objectes d'ornament: grans petxines de *Glycymeris* amb l'àpex foradat, algunes de *Nassa* també foradades, algunes peces de collar discoïdals de petxina o pedra calcària, i una peça esfèrica incompleta de sílex amb ratllat polit. Quant a la fauna estudiada, hi abunda el cavall, i hi ha també cabra, conill, porc senglar, ovella i cérvol. Entre els mol·luscs es distingeixen els gèneres *Glycymeris*, *Cardium*, *Murex*, *Nassa*, *Conus*, *Caria* i *Ciprea*.

De metall apareixen restes de coure i escòries de fundició del mateix metall, fragments d'una petita fulla, un petit punxó de secció quadrada i un clau que degué servir per a subjectar el mànec d'una fulla de punyal o alabarda. Els punxons de secció quadrada són elements típics de l'aixovar campaniforme, amb continuïtat durant el Bronze ³⁹.

De la col·lecció Porcar es conserva un fragment de ceràmica que pertany a la vora i part del coll d'un gran vas de pasta negrosa, superfície ocre-rogenca, llavi decorat amb digitacions i un cordó aplicat al coll també amb impressions digitals (Fig. 9, n.º 6).

4.3.2.— En un moment paral·lel poden situar-se els enterraments de La Joquera ⁴⁰, situats a l'Oest del Castellet, en la vessant de la muntanya, i consistents en 4 coves, de les quals va excavar dos Esteve el 1926 ⁴¹. Els enterraments apareixien saquejats, i en dos d'ells es van trobar únicament ossos humans. Els altres dos presentaven part de l'aixovar malgrat haver estat remoguts.

El primer enterrament contenia nombrosos ossos desfets, entre els quals es van poder distingir dents d'adult i de xiquet, 33 peces de collar sobre petxines de *Glycymeris*, i 4 fragments de ceràmica que corresponien a dos vasos de tipus carenat.

El segon enterrament presentava dues remocions, amb ossos humans abundants, entre els quals es distingien un mínim de 3 cranis. Van aparèixer els següents objectes d'adornament: 1 botó prismàtic triangular d'os amb perforació en V i decorat amb dos cercles incisos; 2 botons de les mateixes característiques, d'ivori i os respectivament, més petits; un fragment d'altre; 2 peces de collar discoïdals de petxina, un fragment de *Dentalium* i una petita peça triangular de pedra calcària grisenca. De ceràmica, s'hi van trobar diversos fragments corresponents a vasos de superfície llisa i brunyida.

Les interessants peces d'adornament del segon enterrament ens permeten aproximar una datació per al conjunt funerari. Els botons de base rectangular, forma triangular i perforació en V són peces característiques de l'Eneolític, tot i que perduren fins als inicis del Bronze. La decoració de cercles incisos apareix en els exemplars catalans datats en la fase de transició de l'Eneolític al Bronze, i als començaments d'aquesta cultura ⁴². Per tot això, els enterraments de La Joquera poden situar-se en un moment de transició entre l'Eneolític i el Bronze, amb elements característics d'ambdós períodes, fenomen paral·lelitzable al que s'assenyalava per a la primera fase d'ocupació del Castellet, poblat amb el qual es pot relacionar aquesta necròpolis.

4.3.3.— El poblat de Les Serretes s'estén sobre la cresta que li dona nom, orientada en direcció E.-O., i sobre la pedrera que l'ha destruït en part.

Porcar, que descriu el jaciment, l'atribueix al Neolític i al Bronze ⁴³. Es conserven les plan-

39 LERMA, 1979, p. 107.

40 BOSCH, 1929, p. 51, Al "Llibre de Ordinacions", en parlar de l'amollonament del Bovalar, el 1379/80, apareix prop del Castellet de Nadal una cova que podria tractar-se d'aquesta: "...e roman lo castell den Nadal e la cova fora del Bovalar..." (REVEST, 1957, Cap. LXXIV, p. 69).

41 ESTEVE, 1965.

42 BERNABEU, 1979, p. 91 i ss.

43 PORCAR, 1931 a, p. 108, i PORCAR, 1948, p. 33.

tes d'algunes habitacions, construïdes sobre terrasses i amb parets de pedra seca, i vestigis d'altres murs més grossos, tal vegada les muralles (Fig. n.º 3). Cap a l'Est, al costat de la plan-

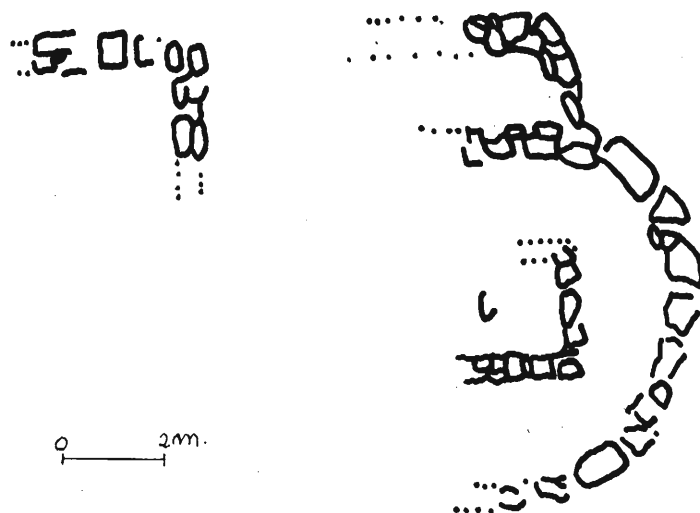

Fig. 3 — Planes d'habitacions del poblat de Les Serretes, segons Porcar.

ta d'una habitació, existeix un estrat alçat de roca, foradat en la seua part central, que Porcar va creure era un portal de les muralles treballat per l'home. En superfície es troba ceràmica típica del Bronze.

4.3.4.— A la platja de l'antiga caserna de Carabiners, a 200 m. al SO. de la desembocadura de la Séquia de l'Obra, entre l'antic estany de L'Ample i la mar, hi havia una ampla zona d'uns 150 m. en la qual apareixia abundant ceràmica prehistòrica, concentrada entorn d'un escull o graó que florejava prop de la vora, i del qual les ones arrancaven trossos que contenien escassos sílex i alguns fragments ceràmics (Fig. 4). La ceràmica presentava un tipus homogeni, de

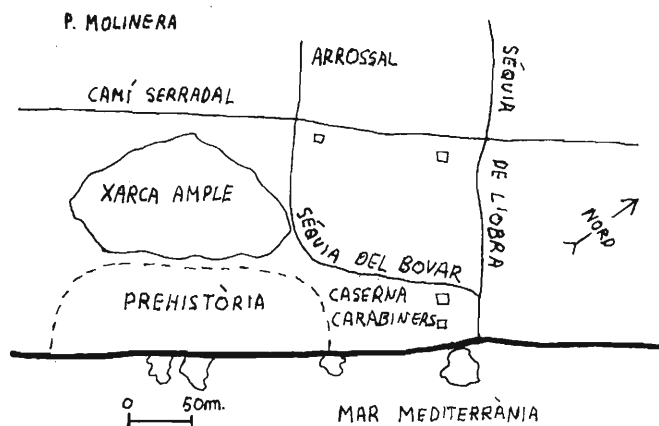

Fig. 4 — Lloc de les troballes pròximes a la desembocadura de la Séquia de l'Obra, segons Porcar.

pasta compacta, color negrós, parets grosses i superfície basta, decorada sovint amb cordons aplicats amb impressions digitals i mugrons. Classificat en un primer moment per Bosch i Porcar com eneolític ⁴⁴, aquest jaciment pot incloure's, per les característiques dels seus materials, en un moment evolucionat del Bronze.

De la col·lecció Porcar es conserven els següents materials ceràmics (Figs. 5, 6 i 7):

- 1— gran fragment de vora i panxa d'un gran vas, amb nansa de secció arrodonida; la pasta, a l'igual que en la resta de fragments, és de color grisenc-negrós.
- 2— fragment de vora i panxa d'un cossi decorat amb impressions possiblement de corda o espàtula.
- 3— fragment de vora i coll d'un gran vas decorat amb cordó aplicat.
- 4— fragment de panxa decorat amb un cordó aplicat amb impressions digitals.
- 5— fragment de vora i coll decorat amb un cordó amb impressions digitals i un mugró.
- 6— fragment de vora i coll, llis, amb el llavi decorat amb impressions digitals.
- 7— fragment de vora i coll decorat amb un cordó aplicat amb impressions digitals i un mugró allargat.
- 8— fragment de vora i coll amb un mugró i el llavi decorat amb impressions digitals.
- 9— fragment de vora i coll; decorat amb digitacions en el llavi i un cordó aplicat amb digitacions i un mugró.
- 10— fragment de panxa decorat amb dos cordons aplicats amb unguilacions.
- 11— fragment amb nansa i arrancament del cos d'un vas geminat. Sembla tractar-se d'una forma prou evolucionada i poc freqüent en la tipologia ceràmica del Bronze Valencià.

4.3.5.— Pròxim al Castellet, el Tossal Gros presenta alguns murs formant terrasses sobre les quals apareixien plantes d'habitacions molt destruïdes, totes fabricades segons la mateixa tècnica de la pedra seca. Es troben unes cavitats, tal vegades sitges, i abundants fragments ceràmics de parets grosses i color rogenc, en casos cremada, amb un predomini de formes llises ⁴⁵.

4.3.6.— En una petita excavació realitzada el 1923 en terres del Maset de Boira, situat a la vora del Barranc de la Magdalena, en la vessant nord de les Serretes, va aparèixer una planta circular de lloses d'arenisca clavades verticalment en terra ⁴⁶. Sembla ésser que es tractava d'un fons de cabanya en el qual es van trobar alguns vasos de ceràmica i molins de mà, rodejats de llosetes d'arenisca roja. En superfície apareixia gran quantitat de ceràmica decorada amb cordons aplicats, pertanyent a grans vasos, i molt similar a la trobada als voltants de la Font de la Reina. Porcar guardava dos vasos en la seua col·lecció, un trobat per B. Artola Tomàs, decorat amb cordons aplicats, i l'altre amb la base en forma de concavitat regular cònica.

De la col·lecció Porcar es conserven els següents materials ceràmics (Figs. 8, 9, 10 i 11):

- 5 fragments reconstruïts que pertanyen a la vora i coll d'un gran vas de pasta negra i superfície ocre-rogenca, decorat amb dos cordons paral·lels llisos i un mugró.
- 4 fragments reconstruïts que pertanyen a la vora i coll d'un gran vas de pasta i superfície negrosa, amb l'arrancament d'un cordó aplicat llis i impressions unguilars al llavi.
- fragment de panxa de pasta negrosa, decorat amb cordons llisos paral·lels.
- fragment de panxa de pasta negrosa, decorat amb cordons amb incisions de punxó molt desgastades.
- fragment de panxa de pasta negrosa, decorat amb cordons paral·lels llisos.
- fragment de panxa de pasta negrosa decorat amb un cordó llis.
- fragment de panxa de pasta negra, decorat amb un cordó amb impressions digitals.

Aquest fragment, malgrat estar classificat com del Maset de Boira, és possible que —per les seues característiques— siga del jaciment de la desembocadura de la Sèquia de l'Obra.

⁴⁴ BOSCH, 1924, p. 96; PORCAR, 1931 e i PORCAR, 1933, p. 80.

⁴⁵ PORCAR, 1931 f, p. 20, i PORCAR, 1948, p. 35.

⁴⁶ PORCAR, 1931 a, p. 107, i PORCAR, 1948, p. 33.

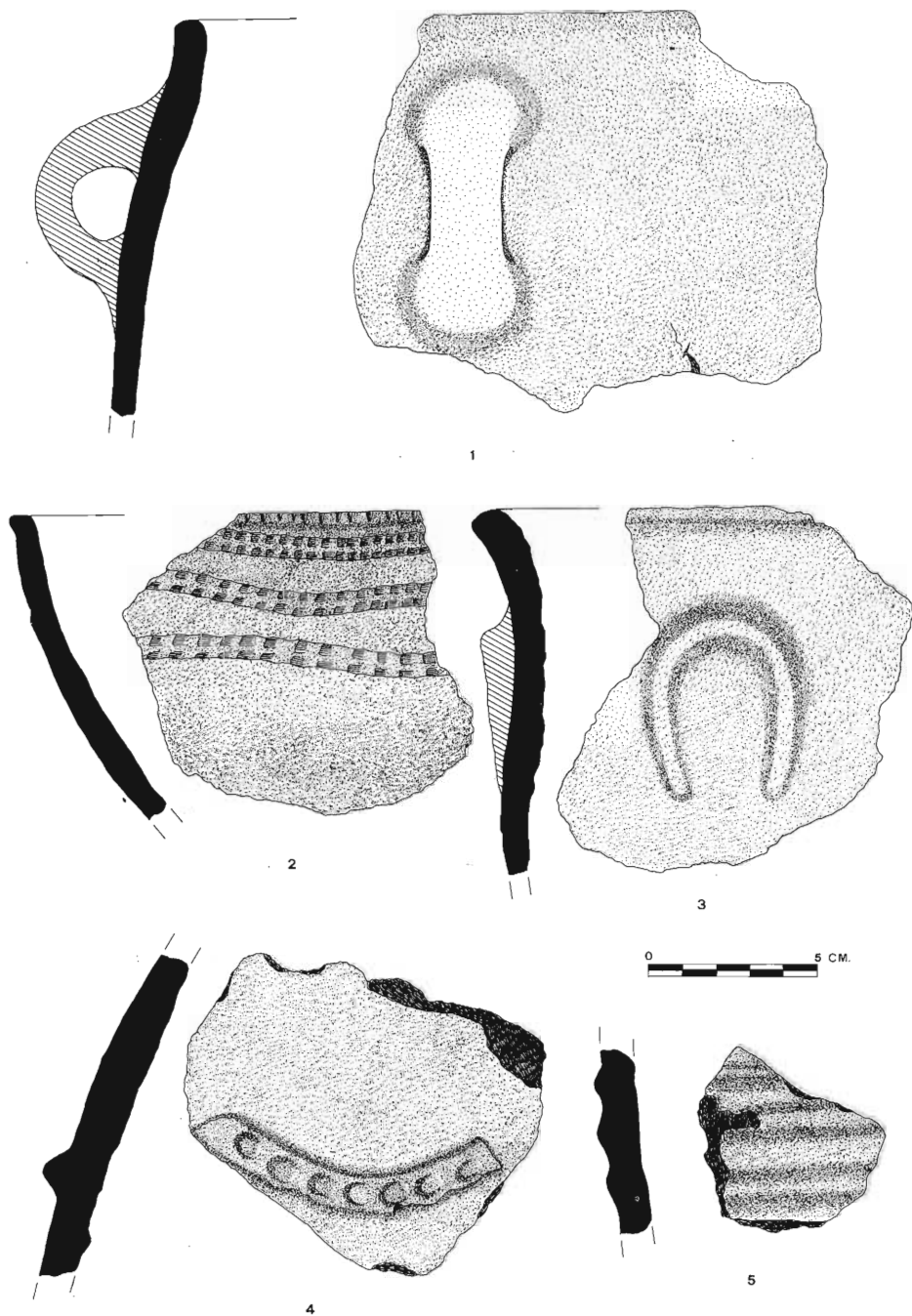

Fig. 5 — Séquia de l'Obra: 1 al 4; Font de la Reina: 5.

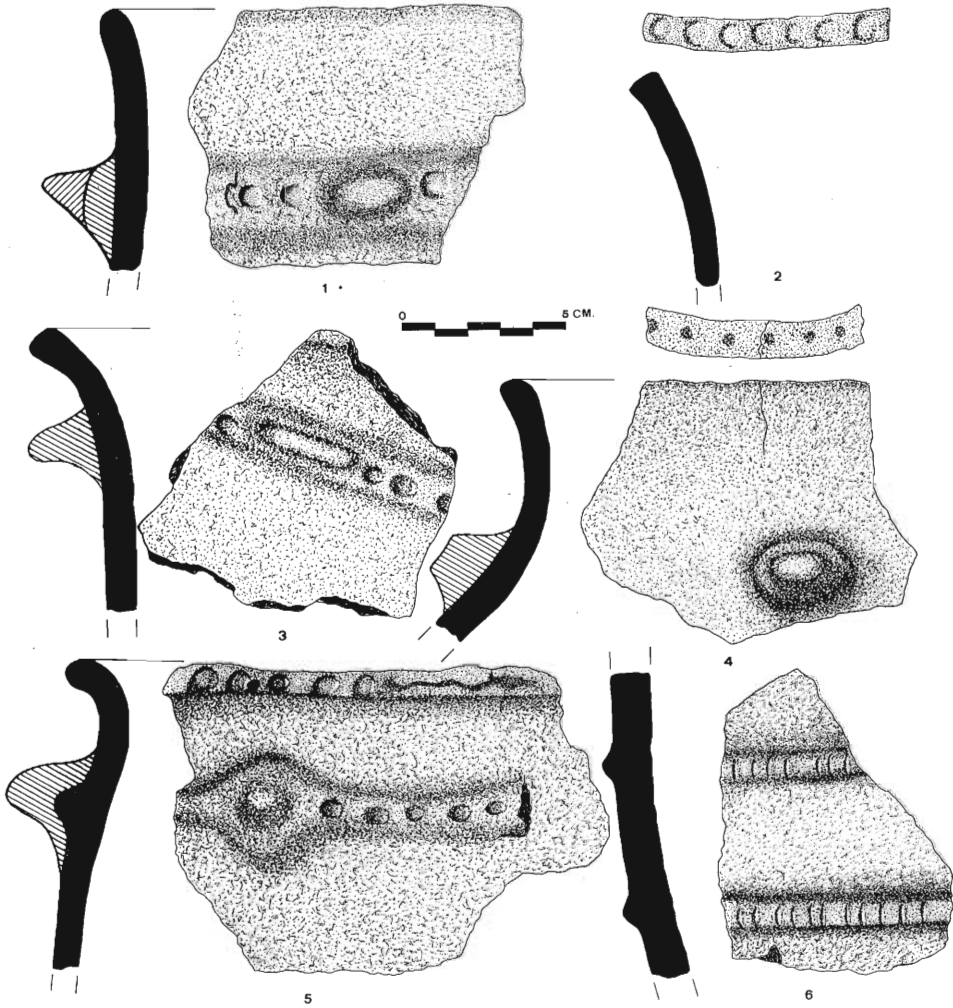
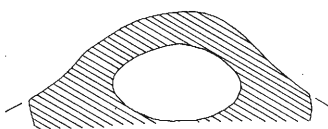
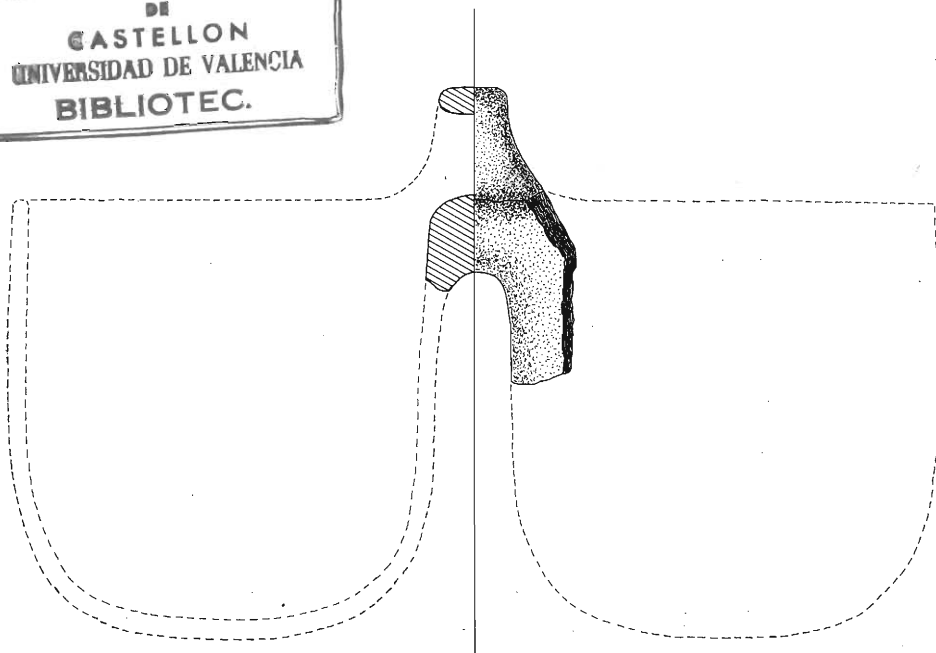

Fig. 6 — Séquia de l'Obra.

COLEGI · UNIVERSITARIO
DE
CASTELLON
UNIVERSIDAD DE VALENCIA
BIBLIOTEC.

0 5 CM.

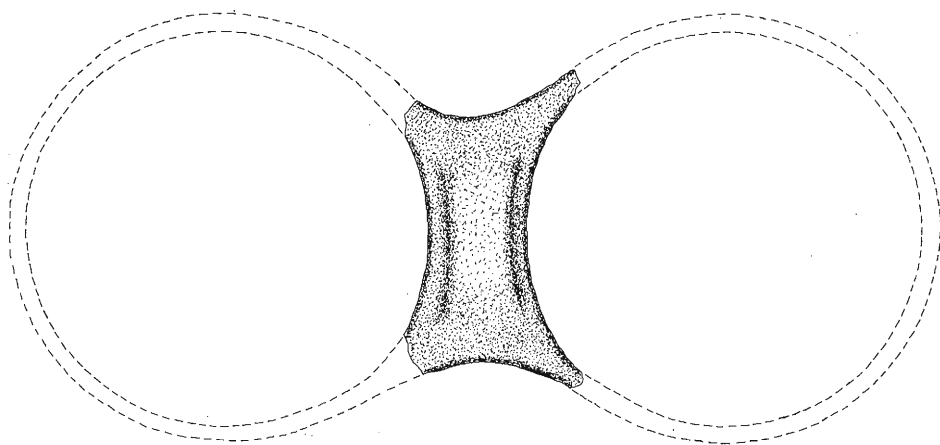

Fig. 7 — Séquia de l'Obra.

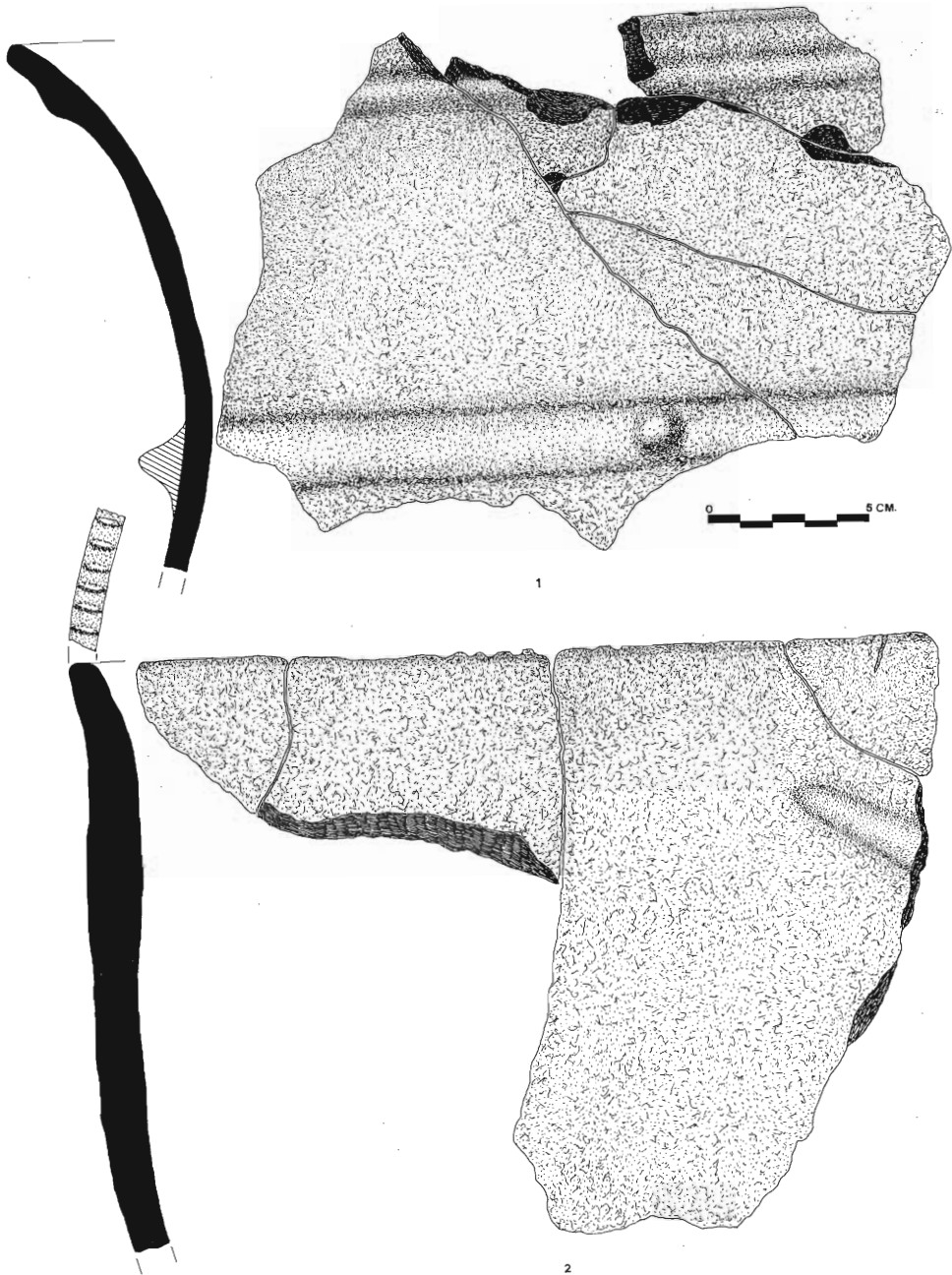

Fig. 8 — Maset de Boira.

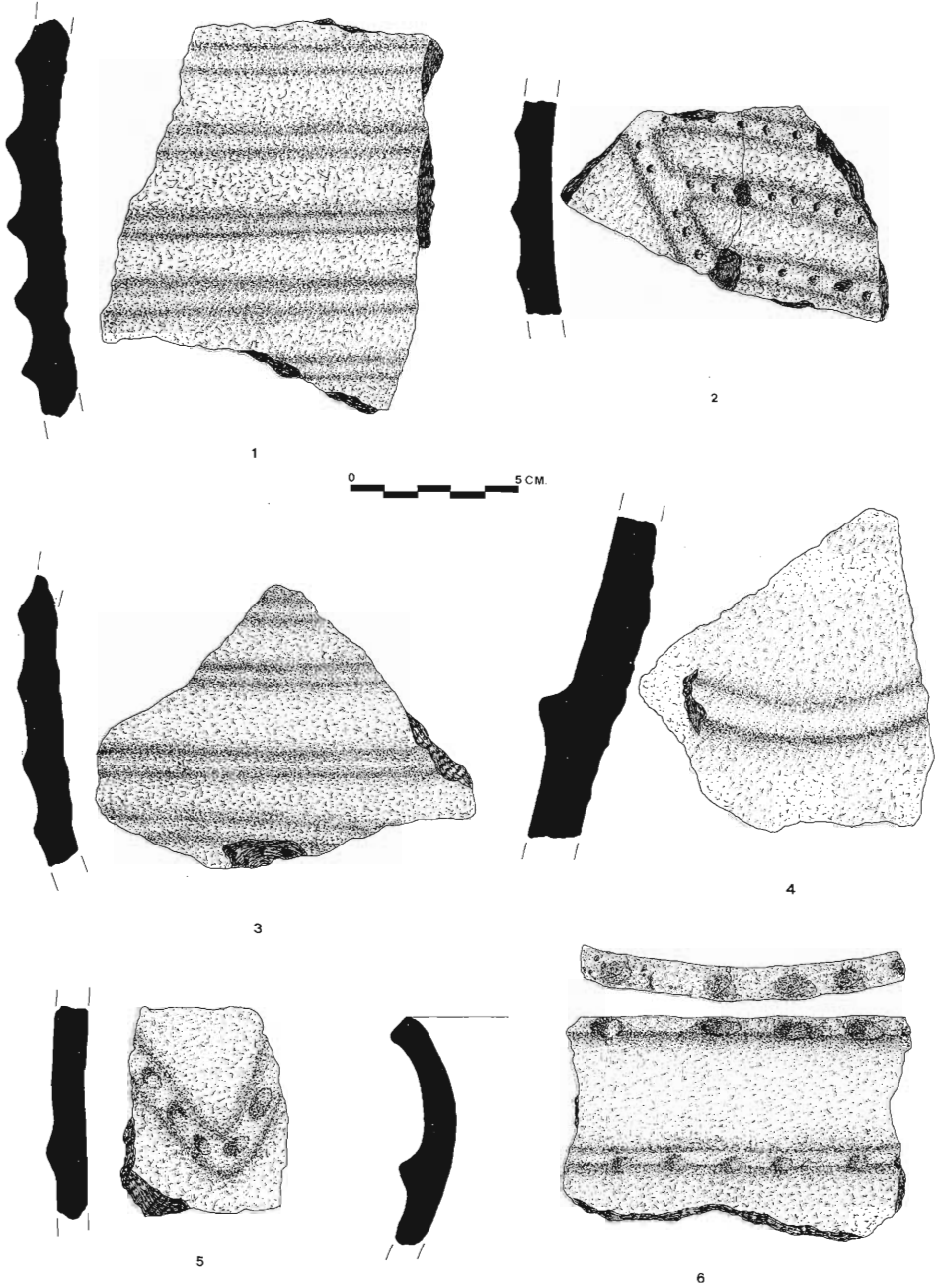

Fig. 9 — Maset de Boira: 1 al 5; Castellet: 6.

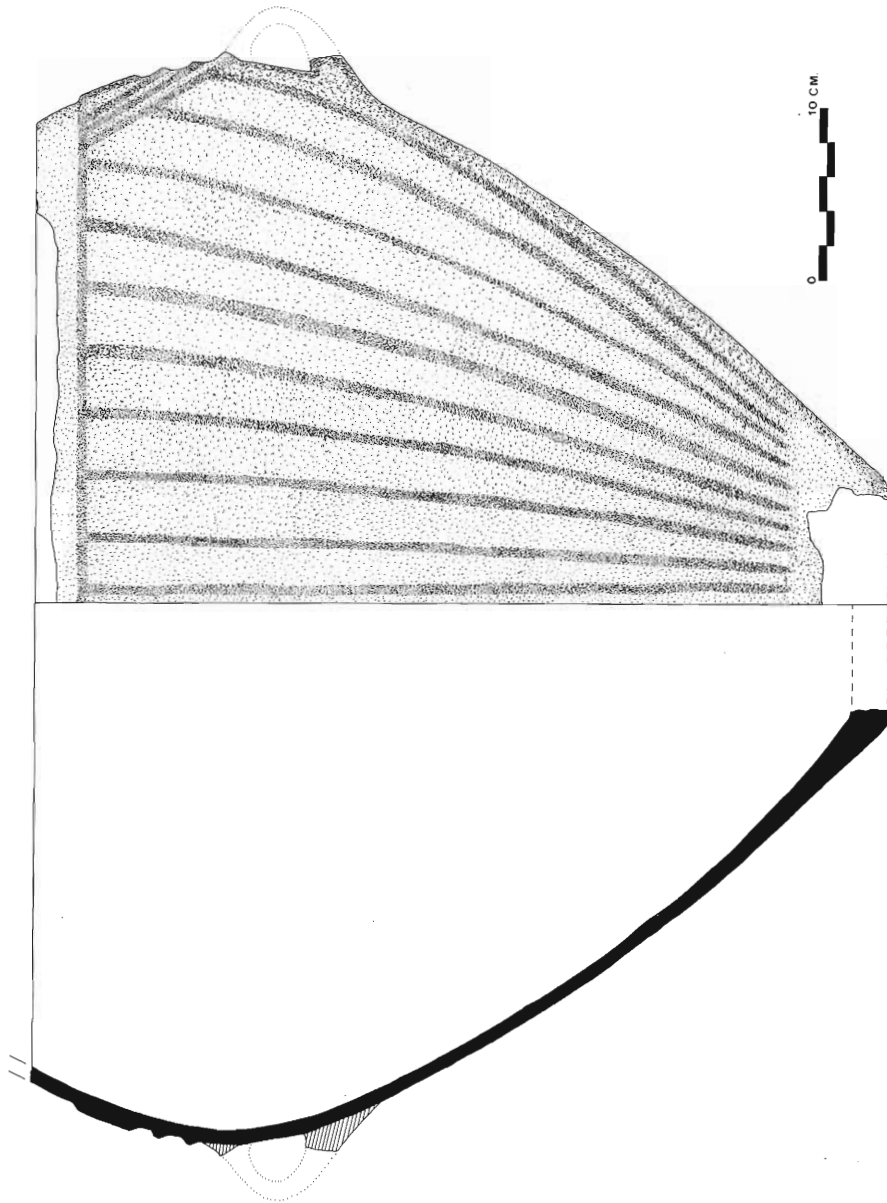

Fig. 10 — Maset de Boira.

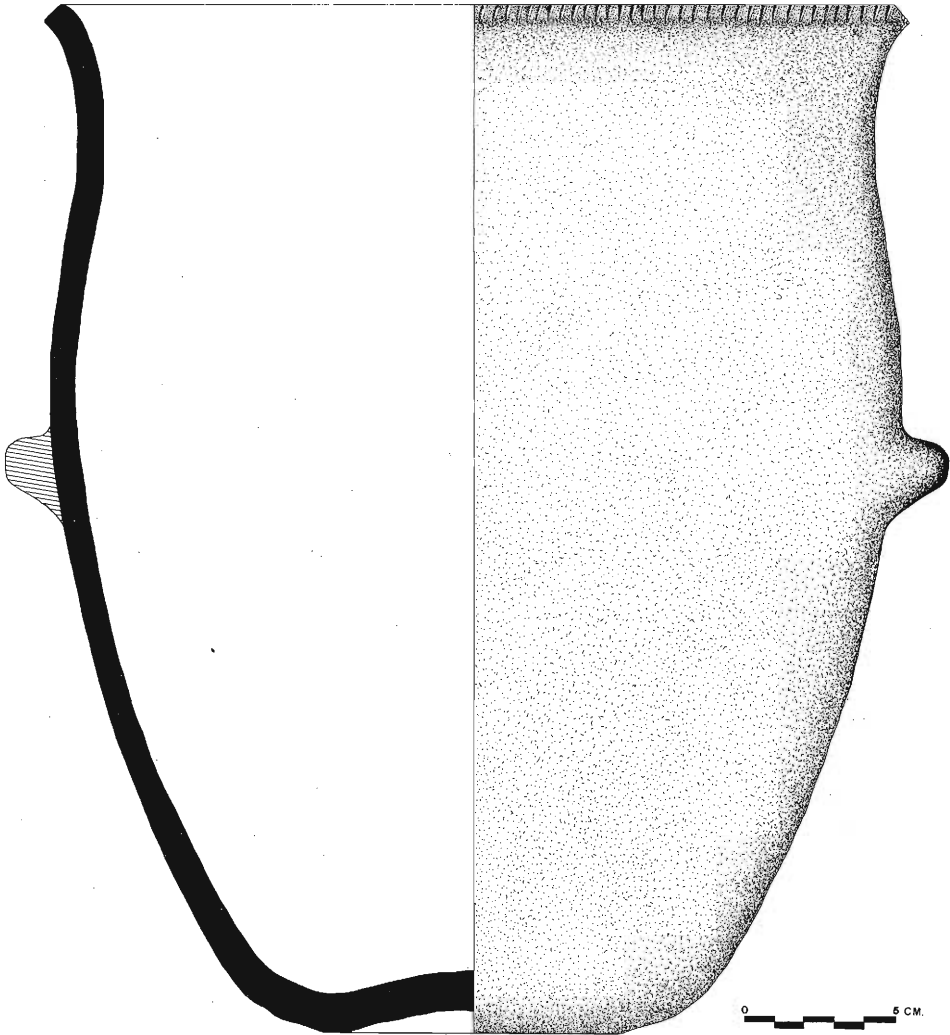

Fig. 11 — Maset de Boira.

- gran vas reconstruït, de pasta negrosa i superfície rogenca, decorat amb cordons verticals; li falta la part superior i la base.
- gran vas reconstruït en part, de les mateixes característiques de l'anterior, però amb dos mugrons laterals i unguilacions en la vora.

4.3.7.— Porcar cita també ceràmica del Bronze al Tossalet de la Magdalena, però sense especificar més sobre les seues característiques ⁴⁷.

4.3.8.— Al Pla del Moro, al mateix lloc que ocupava la vil·la romana, apareix ceràmica amb característiques del Bronze, destacant un fragment de vora amb el llavi llis, de pasta rogenca i desgredant gros.

4.3.9.— Per últim, a la Cova de les Meravelles es van trobar també esquerdes de sílex i fragments de ceràmica prehistòrica, pertanyents probablement al Bronze ⁴⁸.

4.4.— Ferro I.

4.4.1.— El tercer moment d'ocupació del Castellet és al final del Bronze i al Ferro I, alguns tipus ceràmics del qual apareixen a mitja muntanya, en la vessant sud, quasi sempre en superfície entre les terres de conreu, exceptuant alguns fragments que es van trobar a la mateixa zona, però en un nivell arqueològic intacte excavat per Esteve ⁴⁹.

Es distingeixen tres tipus ceràmics diferents. El primer d'ells correspon a la ceràmica característica dels camps d'urnes, amb dues tècniques típiques de decoració: acanaladures poc profundes, agrupades en franges paral·leles o disposades en angle, probablement formant part d'un zig-zag, amb 5 fragments de superfície brunyida i altre amb els solcs més tancats, sense brunyir, que tal vegada corresponga a una imitació local; l'altra tècnica decorativa és la de línies incises fent dos fins traçats paral·lels que dibuixen una creu o meandre, present en un sol fragment. D'aquests fragments solts és pràcticament impossible deduir la forma dels vasos. No ocorre així amb alguns fragments de superfície exterior de color marró clar o rogenç, brunyida, i cara interior negra, corresponents a un vas bicònic, carenat, de fons convex i boca es-trangulada. Aquesta peça, l'única conservada completa del Castellet, ofereix certa semblança amb una de les urnes de la necròpolis de Can Roqueta, a Sabadell, i amb la forma reconstruïda de la urna a la qual van pertànyer alguns fragments, també amb acanaladures, del Pic dels Corbs de Sagunt ⁵⁰.

El fragment amb decoració incisa ofereix una sèrie de meandres de triple traç que no és freqüent fora de les zones del Nord i centre de Catalunya. Aquest motiu decoratiu sol aparèixer associat a ceràmiques acanalades del tipus de Can Missert III i IV, tal i com els trobem al Castellet, i que podria datar-se cap al segle VIII a.e.

El segon tipus ceràmic que trobem al Castellet és el de la ceràmica excisa. Són 6 fragments apareguts en tota la part alta del poblat, barrejats amb la ceràmica del Bronze. La decoració consisteix en alguns relleus obtinguts rebaixant els fons, amb motius de zig-zag solts o agrupats en zones, disposats en sentit horitzontal; un fragment, que sembla pertànyer a un vas bicònic, està decorat per una franja de rombes al costat de la vora, i un sol incís cap a la meitat del vas.

Per últim, el tercer tipus ceràmic trobat, pertany a la tècnica decorativa del "Boquique", amb 4 fragments decorats per línies discontinues traçades amb punxó, fent zones d'angles disposats en fulla d'acàcia, línies tallades per petits traços perpendiculars incisos en la vora o en mig del vas, i arcs de línies paral·leles que penjen a mode de fistons.

Aquestes dues tècniques són característiques del Bronze Final de la Meseta, i la seua presència en aquesta zona és pel moment aïllada. Poden considerar-se com una difusió de l'horitzó de Cogotas I cap a altres regions, iniciada cap al canvi de mil·lenari ⁵¹. En Cogotas I l'excisió, malgrat ésser un dels elements més característics de la decoració ceràmica, forma un conjunt homogeni amb les tècniques del "Boquique" i la incisió. La seua associació a ele-

47 PORCAR, 1948, p. 33. Tal vegada es referesca a ceràmica ibèrica arcaïtzant.

48 PORCAR, 1948, p. 35.

49 ESTEVE, 1944, p. 142 i ss.

50 ALMAGRO, 1977, p. 92 i ss.

51 MOLINA i ARTEAGA, 1976, p. 190.

ments dels camps d'urnes del NO. de la Península en un poblat del Bronze Valencià resulta un fet problemàtic, l'explicació del qual exigiria una seqüència estratigràfica clara del jaciment i una classificació tipològica estricta d'aquestes ceràmiques. En qualsevol cas, la seua presència en aquesta zona litoral fa pensar en un desplaçament de grups ramaders des de la Meseta i el Baix Aragó, que es podrien datar cap als segles VIII - VII ⁵².

Cal destacar, per últim, la presència d'un fragment de punta de fletxa de nervi central, de tipologia característica del Bronze Final. La seua distribució espacial en les terres valencianes es prou regular, havent-se trobat motlles per a la seua fabricació al Baix Aragó ⁵³.

4.5.— *Cultura ibèrica.*

4.5.1.— El 1851, Vicent Roca va començar a desemboscar el Pujol de Gasset, trobant-hi, segons Velasco y Santos, director de l'Arxiu del Regne de València, "restos de una edificación casi a flor de tierra, cuencos de barro cocidos, huesos calcinados, cenizas, dos hebillas de bronce, al parecer de correa o ceñidor estrecho..., y dos monedas de cobre, en una de las cuales se ve una cabeza y al anverso un jinete montado" ⁵⁴. El 30 d'agost del mateix any s'hi va trobar una làmina de plom enrotllada que, després d'ésser desplegada, va resultar que contenia una inscripció ibèrica. V. Roca va posar la troballa en mans del Governador; el 1861 havia passat a mans del director de la "Sociedad Arqueológica de Madrid", Sebastián Castellanos, i poc més tard va ingressar al "Museo Arqueológico Nacional".

El 1867, la "Comisión Provincial de Monumentos" va elaborar un informe per al Director General d'Instrucció Pública, en el qual es descriuen alguns dels monticles de la costa i les troballes que hi havien aparegut al desemboscar-los: hi havien 6 pujolets separats per menys d'1 Km. i tots prop de la mar ⁵⁵; tots foren rebaixats per al cultiu; d'un d'ells diuen que tenia forma circular i media 130 pams de diàmetre (uns 30 m.) i 12 d'altura (2'75 m.), en ell es van trobar esquelets que no es va tindre cura d'examinar ⁵⁶ (Fig. 12).

El Pujol de Gasset estava situat a uns 100 m. de la platja, entre l'Estany dels Patos i Sotanel·la, en una zona que va ésser travessada el 1847 per la carretera del Grau i en l'àrea de l'actual casc urbà ⁵⁷ (Fig. 13). El 1905 es va fer una excavació per a ampliar la zona de cultiu (part T), desemboscant-se una quarta part del monticle, la terra del qual va ésser utilitzada per a rebir l'esmentat estany. Cap al N. es van fer camins, preparant-se la zona per a marjal; els testimonis replegats per Porcar diuen que aquesta part es va rebaixar uns 3 m. de profunditat, apareixent nombroses parets de pedra seca formant terraplens i abundants fragments d'os i ceràmica; entre aquests últims hi havien molts plats de ceràmica de vernís negre ⁵⁸. Sobre el monticle natural hi havien nombroses restes de construccions, formant una espècie de "tell". Els arrendataris de la finca de Gasset van dir que apareixien parets de pedra seca a mig metre de profunditat (part C). També s'hi van trobar peces de plom en forma d'ametlla. Per altra banda, les tradicions orals replegades per Porcar diuen que en eixe lloc hi havia una gran torre de fang i pedra, i que tots els camins del terme confluen allí. El 1928, en la part de migdia del Camí Nou de la Mar, que creuava el monticle en la seua part meridional, es va realitzar una nova excavació (part A) ⁵⁹.

52 Punts intermedis entre aquestes zones i el litoral podrien ser la Moleta de Libori (Forcall), on han aparegut ceràmiques excises en un context ibèric arcaic (veure E. PLA BALLESTER, *La Moleta*, Programa de Fiestas, Forcall, 1968), i la Peña de las Majadas (El Toro), on s'ha trobat un fragment del mateix tipus ceràmic (veure I. SARRION MONTANANA, *El poblado ibérico de la Peña de las Majadas (El Toro, Castellón)*, A. P. L., XV, pàgs. 179 i 188, València, 1978). Respecte de la hipòtesi de la transhumància i la datació d'aquests moviments, veure: M. A. RINCÓN MARTÍNEZ, *Las cerámicas excisas e incrustadas del bronce final peninsular y primera edad del hierro*. Resumen de Tesis Doctoral, p. 11, Barcelona, 1975.

Aquests moviments de grups ramaders tal vegada puguen relacionar-se amb la presència d'un poble citat per FESTO AVIENO en la seua "Ora Marítima": els *Berybraces*, tribu d'origen cèltic i economia ramadera establerta durant el segle V^e a. e. a la vora oriental de la meseta (ESTEVE, 1944, p. 153, i FERNÁNDEZ, 1968-69, p. 130). El moviment de bestiar terolenc fins a La Plana està documentat, per altra banda, en època històrica, i arriba pràcticament fins a l'actualitat.

53 LERMA, 1979, p. 89.

54 BALBÁS, 1887, p. 33, i ALMARCHE, 1918, pp. 87-88.

55 Al "Llibre de Quadrelles" apareixen algunes cites dels pujolets: hi ha una "fila dels alters" (TRAVER, 1958, p. 144) i unes "files de la alcludia" (TRAVER, 1958, pàgs. 107 i 146).

56 SARTHOU, s. a., p. 196.

57 TRAVER, 1958, p. 45.

58 PORCAR, 1933, p. 82.

59 Alguns anys més tard, el 25 de setembre de 1934, l'alcalde de Castelló, Vicent Tirado Gimeno, autoritza a Porcar a realitzar excavacions al Pinar del Grau (PUERTO, 1964, p. 140). Probablement es tracta d'excavacions al Pujol de Gasset, llavors dins de l'àrea del Pinar. No tenim cap notícia de Porcar sobre aquestes excavacions.

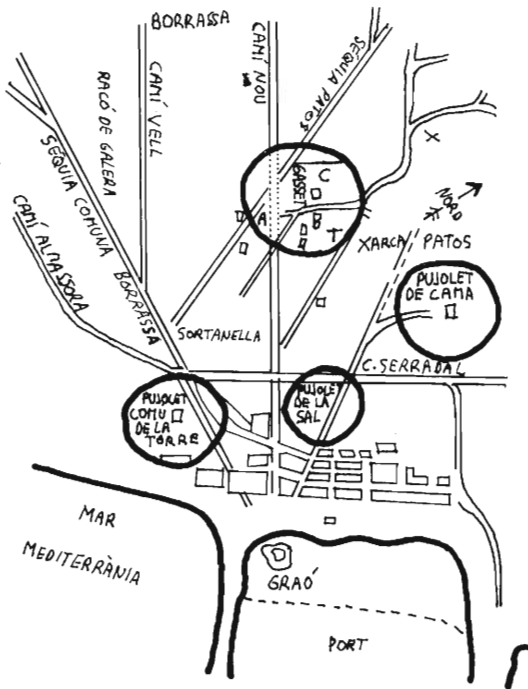

Fig. 13 — Pujolets dels voltants del Grau.

Fins a l'inici de la dècada dels 40 es va mantindre un terç del pujol intacte ⁶⁰, realitzant-se posteriorment dues campanyes d'excavació ⁶¹, la segona de les quals, organitzada per la "Comissaria Provincial de Excavaciones" en col.laboració amb el Museu de Belles Arts i la Societat Castellonenca de Cultura, es va desenrotllar durant el mes de juliol de 1949 ⁶². Es van trobar abundantíssims fragments de ceràmica, decorada en la seua major part amb traços geomètrics.

El jaciment es va identificar, des del moment de la troballa de la inscripció, amb una necròpolis. Tanmateix, i com posa de relleu Esteve, cal dubtar d'aquest caràcter pretesament funerari de tot el pujol, tenint en compte les característiques naturals del lloc i el tipus de troballes arqueològiques fetes, que més bé fan pensar en un petit "tell" format per la superposició d'estructures d'hàbitat corresponents a diferents moments culturals tal i com apareix per exemple a Vinarragell (Borriana) ⁶³.

La ceràmica és fina i decorada amb motius geomètrics: bandes, triangles, ondulacions o cercles concèntrics, sobre tot al sector oriental. Cap al N., en la finca de Gasset, tal vegada estiguera la necròpolis, la qual cosa explicaria la presència de cendra, ossos cremats i alguna urna. A part de la ceràmica ibèrica i campaniana, apareixien també peces de teler i fusaioles.

⁶⁰ PORCAR, 1948, p. 34.

⁶¹ El 2 de març de 1943, Porcar es dirigeix a l'Ajuntament per a que designe una comissió de cultura per a què estudeie el Pujol de Gasset, abans que la Cooperativa de pescadors construesca, d'acord amb l'"Obra Sindical del Hogar", un grup de residències a la vora de la carretera del Grau (PUERTO, 1964, p. 160). Posteriorment, el 30 de juny de 1949, el President de la Diputació li pregunta, com a "Comissari Provincial de Excavaciones Arqueológicas", quina subvenció necessita per a iniciar l'exploració del Pujollet. En la seua resposta, Porcar sol.lcita la quantitat de 3.000 ptes. que, segons pareix, no li va ser entregada (PUERTO, 1964, p. 163).

⁶² CODINA, 1949, p. 303.

⁶³ ESTEVE, 1966, p. 144; GIL-MASCARELL, 1971, pp. 138-141, i GIL-MASCARELL, 1973, p. 35.

Al Museu de Belles Arts es conserven alguns materials ceràmics trobats, probablement, a las darreres campanyes d'excavació (Fig. 14):

- 21 fragments de pasta ataronjada, que pertanyen a una àmfora ibèrica reconstruïda en part (n.º 2).
- gran fragment de ceràmica rogenca, que pertany a la vora i coll d'una àmfora ibèrica, amb nansa geminada (n.º 1).
- peu quasi complet d'una pàtera de gran tamany de Campaniana B, probablement una forma 5, de pasta rosada; vernís mat de mala qualitat mig desaparegut, amb taques blanques i senyals de subjecció, que falta a l'interior de la base; decoració a la rodeta al fons; és notable la seua asimetria (n.º 3).
- peu complet d'una pàtera de gran tamany de Campaniana B, probablement una forma 5, de pasta rosada-ataronjada; vernís mat de mala qualitat, amb senyals de subjecció, taques més clares i defectes de coccio; decoració a la rodeta al fons; és notable també la seua asimetria (n.º 4).

4.5.1.1.— *La inscripció.*

Es tracta d'una làmina de plom de 445 mm. de longitud per 43 mm. d'amplària, amb una inscripció en alfabet ibèric de tipus llevantí, distribuïda en quatre línies i amb un total de 154 signes agrupats en 19 paraules. Fou la primera coneguda en el seu gènere. Les inscripcions en làmines de plom apareixen al segle IV a. e., i són especialment abundoses durant els segles III-I a. e.⁶⁴ El seu estudi ha donat peu a una copiosa bibliografia⁶⁵, en la qual no falten alguns intents de traducció⁶⁶. Els últims anys, les troballes d'inscripcions d'aquest tipus s'han multiplicat, essent especialment nombroses les aparegudes al litoral castellonenc. A continuació reproduïm la seua transcripció:

*úbaftiaigis : abaftieigite : sinebetin : ufkekefere : auñunibeikeai
astebeikeaie : ekatiu : aduniu : boduei : baidesgi : ekusu : sosinbiuru
borbefoniu : koñoiu : baidesgi : befikarsense : ultitekeikase :
argitiker : aikas : balkebiuñaias : baides baniekafse.*

4.5.2.— El 1878 es van excavar uns terrenys al Quadro de Castelló, no molt lluny del Pujol de Gasset, trobant-se una urna funerària amb ossos humans⁶⁷.

4.5.3.— També en Burgaleta, prop del Camí de Rafalafena, hi havia un pujolet en el qual va aparèixer ceràmica feta a mà i a torn, aquesta de caràcter ibèric⁶⁸ (Fig. 12).

4.5.4.— Al Pujolet de la Torre, molt pròxim al de Gasset i pràcticament a la vora de la mar, apareixia igualment ceràmica ibèrica en abundància (Fig. 13). En aquest lloc diu Porcar que podia haver estat la necròpolis del poblat del Pujol de Gasset⁶⁹. Actualment, la zona que ocupava aquest petit monticle ha estat totalment edificada.

4.5.5.— Al Castell Vell encara es troba en l'actualitat ceràmica ibèrica, tant en l'àrea ocupada pel castell medieval com en les diferents vessants. En una excavació realitzada l'any 1950

64 MALUQUER, 1968, p. 57.

65 Oferim una llista no exhaustiva de bibliografia ordenada cronològicament: LORICHS, 1852, p. 202, lám. 80; SABAN, 1868, p. 11; PHILLIPS, 1871, pp. 573-580; SAYCE, 1877, p. 237 i ss.; ARIGO, 1879, p. 8; BERLANGA, 1881, p. 242; FITA, 1883, p. 308; ALMARCHE, 1918, pp. 35-36; GÓMEZ, 1949, pp. 299-300, n.º 43; GÓMEZ, 1951, pp. 475-499; TOVAR, 1951, pp. 273-323; CARRO, 1954, pp. 753-754; VALLEJO, 1954, pp. 222-257, i MALUQUER, 1968, p. 129, n.º 221.

66 Els primers intents de traducció són purament imaginatius: SANPERE, 1878 i 1880, i VINDSON, 1907, pp. 444-447. Darrerament, GOROSTIAGA, 1953, la relaciona amb les llengües semítiques. Respecte de la seua finalitat, HUBNER, 1893, pp. 155-156, creu que és sepulcral, amb alguna fórmula execratoriària.

67 ARIGO, 1879, pp. 8-9, i ALMARCHE, 1918, p. 36. Ferrer y Julve, en la sessió del 9 de març del 1878, va donar compte a la Societat Arqueològica Valenciana d'uns descobriments en Castelló. El soci corresponsal, Juan Cardona, va facilitar un informe del qual es va donar compte el 13 d'abril. Posteriorment, Cardona i Joan Balbás van fer excavacions sense èxit. Aquest últim ho explica així a les seues "Efemérides": el 20 de febrer de 1878 "practicando excavaciones el Vicepresidente y Secretario de la Comisión de Monumentos en el terreno comprendido entre la punta del Pinar del Grao de Castellón y la acequia de la Obra, encuéntrase una ánfora con un esqueleto dentro y varios restos de construcción de época romana". (BALBÁS, 1887, p. 430). La versió de Balbás i la de la Societat són contradictòries. Aquesta "ánfora con un esqueleto dentro" s'ha interpretat sempre com a una urna funerària ibèrica, veure: ESTEVE, 1966, p. 144. Probablement es tractava d'un xicotet poblat ibèric semblant al del Pujol de Gasset. Tanmateix, i tenint en compte la notícia de restes de construccions romanes, i de les restes romanes assenyalades per Porcar a la propera platja de la Caserna de Carabiners, podria tractar-se també d'un establiment romà amb enterraments de tipus tardà dins d'àmfores, situat a la vora de la suposada via del Camí del Serradal.

68 ESTEVE, 1966, p. 144.

69 PORCAR, 1933, p. 83.

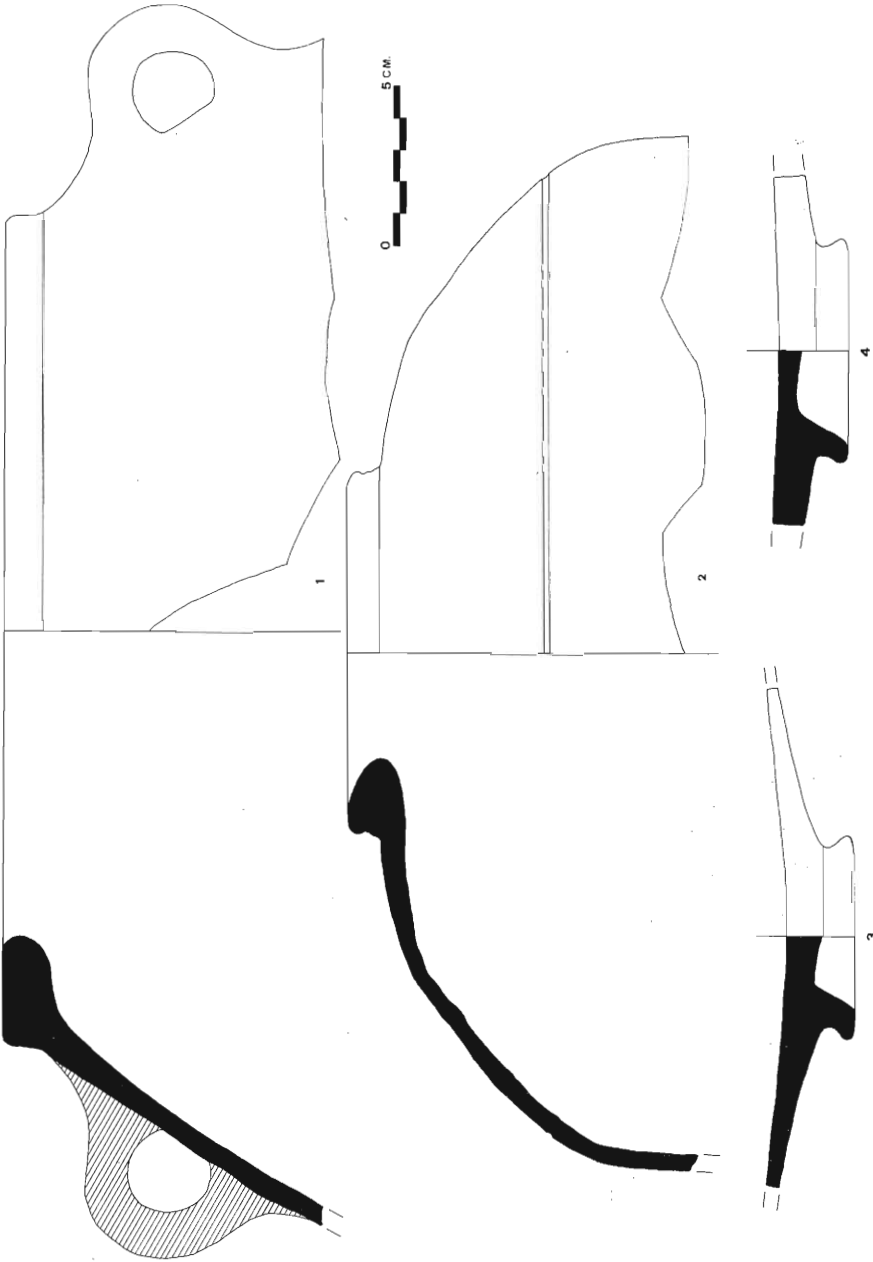

Fig. 14 — Pujol de Gasset.

a l'angle NE. del castell, en la poterna que mira a la Sang del Moro, va aparèixer ceràmica ibèrica amb decoració geomètrica i un parell de puntes de fletxa de bronze ⁷⁰. Per altra banda. Porcar cita la troballa de ceràmica campaniana ⁷¹. Per últim, les recents excavacions de Bazzana han proporcionat també alguns materials d'època ibèrica: al sector J3/D4, i en un nivell barrejat, entre abundants materials medievals, van aparèixer 31 fragments de ceràmica possiblement ibèrica, i altres 6 fragments característics decorats amb cercles concèntrics de color roig ⁷².

4.5.6.— Als voltants de la Font de la Reina es trobaven, segons notícia de Porcar, alguns fragments de ceràmica ibèrica ⁷³.

4.5.7.— Prop de la desembocadura de la Séquia de l'Obra, amb els materials del Bronze, hi havien també fragments de ceràmica ibèrica ⁷⁴.

4.5.8.— Per últim, Esteve cita alguns fragments de ceràmica ibèrica al Castellet ⁷⁵.

4.6.— *Cultura hispano-romana*.

4.6.1.— Jaciments i troballes.

4.6.1.1.— Els vestigis romans pareixen haver estat molt abundosos a la Plana, malgrat que hagen pràcticament desaparegut per causa del desenrotllament agrícola ⁷⁶.

Com a peça més antiga coneguda tenim un bust d'Hadrianus que Hübner va veure el 1862 a l'Institut de Batxillerat de la ciutat, de procedència desconeguda ⁷⁷. Posteriorment, i sense més comentaris, Albertini i altres autors més moderns repleguen la mateixa notícia ⁷⁸. Tanmateix, el bust, conservat en l'actualitat al Museu de Belles Arts de Castelló, no ha estat objecte d'un estudi monogràfic més que en data prou recent. W. Fuchs, al seu treball, replega també altre bust conservat al mateix museu, assignant-los com a lloc d'origen respectiu, Borriol i Castelló ⁷⁹. Malgrat això, la seua procedència no sembla ser tan clara, puix que segons una comunicació oral de E. Codina al juny de 1979, el corresponent a la col·lecció R. Forn va ser comprat probablement al mercat d'antiguitats de Barcelona, mentre que l'altre pot procedir d'Almenara o Borriol. En qualsevol cas, resulta molt improbable que algú dels dos s'haja trobat a Castelló.

4.6.1.2.— Altra troballa és un dipòsit de monedes descobert en un punt desconegut del terme de Castelló, consistent en 32 denaris romans, l'estudi dels quals va encarregar Esteve a Mateu Llopis, qui publica únicament 27 del total ⁸⁰: 1 Gordià Pius (238-244); 3 Filipus pare (244-249); 1 Filipus fill (244-249); 1 Octàcia Severa (al voltant del 249); 1 Trajà Deci (249-251); 2 Etruscília (dona de Trajà Deci); 2 Trebonià (251-253); 1 Volusià (251-253); 2 Emilià (253); 9 Valerià (253-259); 2 Galié (253-259); 1 Salonina (dona de Galié), i 1 de Saloninus (259).

El conjunt de monedes està comprès entre Gordià III i Valerià I. La major quantitat d'exemplars corresponen a aquest últim. L'exemplar més modern és una peça de Galié encunyada el 260, després de la mort de Valerià. L'ocultació d'aquest dipòsit troba paral·lel pròxim en el de l'Altafulla (Tarragona), respecte del qual ofereix un lleuger retard pel que fa a la circulació, i ambdós poden relacionar-se amb la primera invasió dels franco-alamans, que degué produir-se cap al 262 ⁸¹. Açò ens dona la primera data històrica per a l'àrea que estudiem, que probablement va sofrir les destruccions ocasionades per aquesta primera invasió.

Altre grup de 5 monedes procedents de la "zona castellanense" cita Mateu Llopis, qui les pogué veure el 10-10-1967 per notícia de E. Codina ⁸², i que és probable que es corresponguen amb les cinc que faltaven de l'anterior dipòsit: 1 Lucila (dona de Luci Vero); 1 Faustina; 1 Claudi I (41-54); 1 Domicià (81-96), i 1 Filipus I (244-249).

70 PUERTO, 1951, p. 68; ESTEVE, 1952, p. 15, i GIL-MASCARELL, 1971, pp. 136-137.

71 PORCAR, 1931 a, p. 111.

72 BAZZANA, 1977, p. 181.

73 PORCAR, 1931 c, p. 115, i GIL-MASCARELL, 1971, p. 137.

74 PORCAR, 1931 e, p. 204, i GIL-MASCARELL, 1971, pp. 137-138.

75 ESTEVE, 1944, p. 142, i GIL-MASCARELL, 1971, p. 137.

76 Tal vegada una de les absències més notables de l'arqueologia romana del terme municipal de Castelló siguen les inscripcions, de les quals no conoixem més que una notícia poc concreta, i que sense dubtes degueren ser nombroses si tenim en compte la densitat del poblament romà.

77 HÜBNER, 1862, p. 290.

78 ALBERTINI, 1911-12, pp. 357-358; SARTHOU, s. a., p. 205; CODINA, 1946, p. 39; FLETCHER i ALCÁCER, 1956, p. 151, i BRÚ, 1963, p. 177.

79 FUCHS, 1975.

80 MATEU, 1951, p. 245.

81 BALIL, 1957, pp. 126-127.

82 MATEU, 1971, p. 193, i RIPOLLÈS, 1978, pp. 43-44.

4.6.1.3.— El 15 de març del 1934, a causa de la remoció de terra que s'estava fent per les faenes agrícoles, aparegué prop de la Senda de la Palla part d'una construcció que Porcar va poder excavar abans de ser completament destruïda⁸³. Estava a 1 m. de profunditat, en una finca que afrontava al NO. amb la carretera de Barcelona, al SE. amb la Senda de la Palla i al SO. amb la Séquia Coscollosa, a 34 m. de la séquia i 28 m. de la senda.

Es tractava d'una construcció de petit tamany i planta quadrada, de l'82 m. de costat, i feta amb grans carreus de pedra calcària, amb la superfície allisada en la cara exterior i simplement desbastada a l'interior. Els carreus descansaven sobre un llit de grava, damunt del sòl natural, i presentaven en la cara interna adherències de morter de calç i sorra, possiblement estuc. La porta tenia 1'19 m. de llum, amb 3 grans lloses de paviment al llindar de l'entrada, que presentaven un llustre molt marcat. Les bases dels murs eren pedres úniques. Als laterals hi havia (almenys als de l'entrada) dos petits carreus enterrats, units per calç i sorra, que feien el paper de contraforts. El paviment estava a 0'14 m. per baix de l'esglaó d'entrada. A la part adjunta a les lloses d'entrada hi havia un paviment de pedres planes, als intersticis de les quals es trobava ceràmica romana. Alguns carreus solts presentaven escotadures angulars, formant un parament característic. El morter es composava de calç, sorra i terrissa picada. La gruixària dels carreus oscil·lava entre 0'23 i 0'25 m. Porcar va suposar que l'alçat deuria estar a l'entorn d'una vegada i mitja la mida del lateral, atribuint les troballes de teula a una coberta amb vessant a dues aigües, i reconstruint l'edificació com una edícula rematada per un frontispici triangular (Fig. 15).

Als voltants va aparèixer algun fragment de sigillata, dolium, vidre, ferro i una fíbula de bronze fragmentada, al costat d'abundant cendra i carbó. El conjunt cal relacionar-lo amb el jaciment romà que Porcar situa uns 200 m. a l'Est, ja dins de la partida de Canet.

L'amplària correspon a una longitud de 6 peus de 30'33 cm. cadascú. Les característiques de la construcció, els materials emprats i la forma d'haver estat treballats corresponen a criteris clàssics. La part trobada no permet reconstruir la forma exacta d'aquest acurat monument, però l'existència d'una obertura i 2 petits contraforts ens fa suposar que tindria una porta d'entrada i certa altura; a més, l'esglaó d'entrada, el paviment interior i l'estuc pareixen confirmar-ho. Les lloses amb llustre i el paviment exterior de pedres planes indiquen que el lloc era prou freqüentat, i que contava amb un accés determinat. Els materials trobats al seu voltant i l'abundància de cendra, podrien explicar-se com ofrenes o aixovar i incineracions. Amb tot i això, i malgrat que no comptem amb documents definitius, sembla confirmar-se la hipòtesi de Porcar d'una edícula funerària situada a la vora d'una via romana —la Senda de la Palla— i no molt lluny d'una vil·la. Aquest tipus de construccions no es generalitza fins al final de l'època republicana. Des d'això moment es fan corrents les tombes en les quals no sols tenen importància les formes arquitectòniques, sinó que la decoració i l'epigrafia s'uneixen formant un tot coherent. A províncies, a més de columbaris i torres, té una gran acceptació la tomba-temple consagrada als déus Manes⁸⁴. A aquest últim tipus pertanyeria el cas ací estudiat, en una versió rústica no exenta de certa elegància, tot i la sobrietat dels elements decoratius, i que en línies generals podríem datar entre els segles I-II d. e.. Faltarien la inscripció que sense dubtes hi hauria i la cornisa de l'entaulament, sobre la qual descansaria el frontó i el sostre de fusta recobert amb teules i imbrices.

83 PORCAR, 1935.

84 J. F. RODRIGUEZ NEILA i F. CHAVES TRISTÁN. *Un monumento funerario procedente de Emerita*, Habis, 4, p. 306, Sevilla, 1973. Els mausoleus de planta quadrada i rectangular estan íntimament lligats, i pertanyen a una mateixa família de monuments funeraris molt nombrosos dins l'arquitectura clàssica que perduren fins al s. VII. La seua coberta podia ser en forma de volta o a 2 o 4 vessants. Veure: R. CAGNAT-CHAPOT, *Manuel d'Archéologie Romaine*, I, p. 347, Paris, 1916. Un exemple el tenim a la Via Nomentana, prop del Casat de Pazzi, del s. II d. e.: L. CREMA, *L'Architettura romana*, Enciclopedia Classica, sezione III, Vol. XII, Archeologia (Arte Romana) a cura di Paolo E. Arias, T. I, p. 496, Società Editrice Internazionale di Torino, Luglio, 1959. També, ja d'època tardana, els mausoleus de darrere Sant Pere o els de vora de la Via Latina: J. B. WARD-PERKINS, *Memoria. Martyr's tomb and Martyr's Church*, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, pp. 10-11, Roma, 1965. Més pròxim està l'únic cas de mausoleu amb planta quadrada de la necròpolis paleocristiana de Tarragona: J. SERRA VILARÓ, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la J. S. E. y Ant., n.º 133, p. 31, fig. 5, lám. XII, Madrid, 1935; i M. D. DEL AMO, *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Institut d'Estudis Tarraconenses Ramón Berenguer IV, Secció d'Arqueologia i Història, n.º 42, pp. 192-193, Tarragona, 1979.

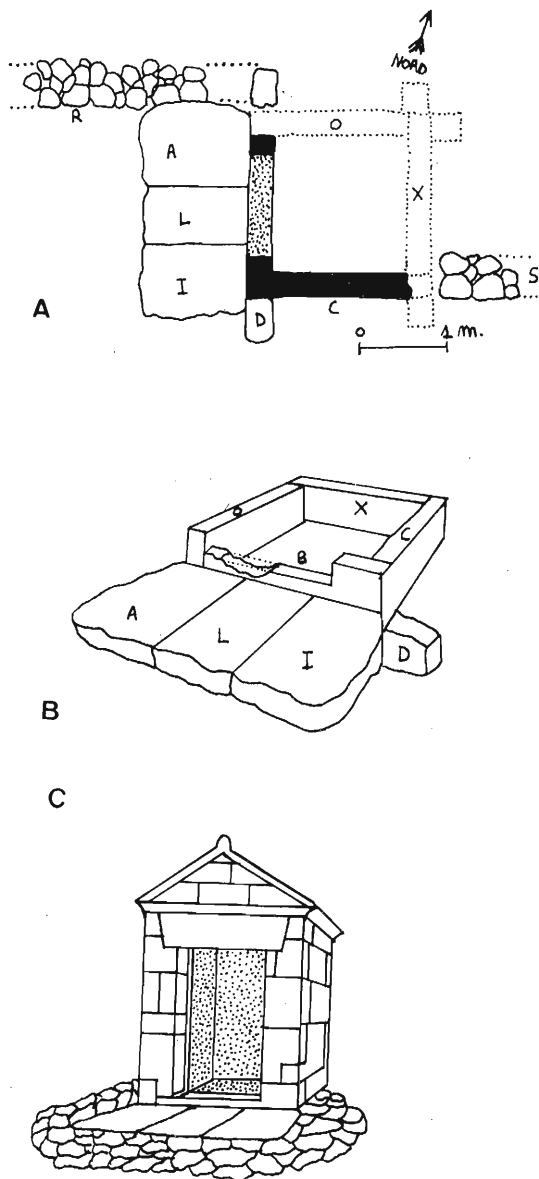

Fig. 15 — Construcció romana de la Senda de la Palla, segons Porcar: a) Planta de les restes trobades; b) Perspectiva de la base; c) Reconstrucció ideal de l'edicula.

4.6.1.4.— Les notícies de troballes romanes al Castell Vell són una constant en tota la bibliografia erudita que s'ha ocupat de la història local. El primer en replegar aquestes notícies —i probablement una de les poques aportacions originals— és Ceán Bermúdez, qui en la seua recopilació del 1832 diu que “en el Castillo de la Magdalena se encontraron sepulcros, basas de columnas, cascós de barros saguntinos y monedas de emperadores”⁸⁵. Posteriorment, Balbás, després de citar aquestes mateixes troballes el 1892, diu que “no hace mucho, algunos individuos de la Comisión Provincial de Monumentos, hicieron algunas excavaciones y encontraron dos sepulcros romanos con sendos esqueletos, pero sin adornos o monedas”⁸⁶. Aquestes dues notícies, que semblen ésser les més properes als fets, són les fonts de les quals prenen nota quasi tots els autors posteriors, la majoria dels quals fan referència únicament a aquestes últimes troballes⁸⁷, ampliant fins i tot la informació, com fa Porcar, en dir que hi ha “una petita zona en la Magdalena en la que apareixen fragments de dolium i teula romana; algunes d'aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb aquestes teules. Algun fragment d'aquestes teules presenta unes estries ondulades fetes en les gemes dels dits, recordant als sarcòfags cristians primitius”⁸⁸. Altres autors citen únicament a Ceán⁸⁹. Per últim, Esteve cita la troballa de sigillata al Castell Vell i aporta una nova versió: “en 1890 la Comisión Provincial de Monumentos hizo unas nuevas excavaciones que dieron basas de columnas, vasos de barro saguntino, monedas y sepulturas. Estas todavía pueden verse en la vertiente SO., y son romanas porque están protegidas por grandes tégulas”⁹⁰. Les troballes citades per Ceán són anteriors al 1832, i les excavacions citades per Balbás són del 1885, per la qual cosa aquesta notícia —de ser correcta— ens dóna llum sobre unes noves excavacions en les quals es van repetir les troballes.

Les excavacions de Bazzana el 1977 i 1978, publicades parcialment, han proporcionat escasses dades a l'hora d'aclarir l'existència de nivells romans al Castell Vell. Únicament al sector J3/DA, i en un nivell de 0'62 m. amb abundants materials barrejats, van aparèixer 3 fragments de ceràmica romana tardana (segles IV-V), d'entre els quals destaquen la base d'una petita copa i una petita vora amb llavi d'inflexió interna, sense engrossiment terminal. Tanmateix, Bazzana conclueix que el lloc no va estar ocupat ni a l'època romana ni a l'Alta Edat Mitjana⁹¹.

Amb tot, allò que per a nosaltres resulta indubtable és l'aparició d'abundoses troballes romanes al Tossalet de la Magdalena i voltants, entre les quals destaquen alguns enterraments tardans localitzats a la vessant S.-SO., i que podrien correspondre a una possible reocupació i aprofitament de les seues possibilitats estratègiques, probablement a partir de la crisi de la segona meitat del segle III d. e.

4.6.1.5.— L'aparició d'àmfores romanes en l'àrea de l'actual port del Grau pareix ser un fet confirmat. Porcar, el 1933, diu que “junt a la torre del port i punts circumdants, els mariners solen traure àmfores romanes enganxades als aparells de pesca”⁹². Aquesta notícia és replegada per diferents autors posteriors que no afegeixen res de nou⁹³. Tal vegada amb aquestes troballes pugua relacionar-se l'àmfora apareguda a la platja de Castelló, reproduïda per Sarthou, i que el pintor Castell guardava en la seua col·lecció⁹⁴.

A un escull que el 1933 es trobava ja submergit, però que encara era visible al plànol hidrogràfic del 1878, es conservava part d'una torre circular d'uns 7 m. de diàmetre que es clarejava

85 CEAN, 1832, p. 65.

86 BALBÁS, 1892, pp. 20-21; més avant dóna una versió diferent: el 4 de març de 1885 “practicando excavaciones en la vertiente sur del cerro de la Magdalena varios individuos de la Comisión de Monumentos, descubren una sepultura romana con un esqueleto dentro” (p. 443); veure també: LLORENTE, 1887, p. 229.

87 PERALES, 1912, p. 9; PORCAR, 1948, p. 33, i FLETCHER i ALCÁCER, 1955, p. 319.

88 PORCAR, 1931, a, p. 111.

89 SARTHOU, s. a., pp. 155-156.

90 ESTEVE, 1952, p. 150.

91 BAZZANA, 1977, pàgs. 181 i 201.

92 PORCAR, 1933, p. 81.

93 FLETCHER i ALCÁCER, 1956, p. 154; BRÚ, 1963, p. 215, i SÁNCHEZ ADELL, 1977, p. 17.

94 SARTHOU, s. a., pp. 205-206.

els dies de calma i que Porcar va pensar que era romana⁹⁵. Probablement es tracta d'una torre que cita el 1611 Escolano, i que diu que estava situada a llegua i mitja de la torre del Millars; el 1618 es va estimbar en part i, després d'ésser reconstruïda el 1626, va tornar a estimbar-se, pel que, davant la impossibilitat de reconstrucció, va ser substituïda el 1671 per altra que és la que li va donar nom al Pujolet de la Torre i al camí del mateix nom. El que quedava de la primera va ser dinamitat per tal d'evitar riscos al port, però encara pot distingir-se a 2'75 m. de profunditat i a uns 167 m. de l'antic moll taronger de la costa⁹⁶.

4.6.1.6.— També a la platja Vinatxell-Almalafa cita Porcar fragments de teula i dolium, després d'un pujolet situat a vora-mar⁹⁷.

4.6.1.7.— Més al Nord, prop de l'escull pròxim a la desembocadura de la Sèquia de l'Obra, apareixien també alguns fragments de teula romana⁹⁸.

4.6.1.8.— A la Font de la Rabassota, en terrenys que actualment estan dins del complex industrial Petromed, Porcar cita un basament de columna romana utilitzada com a inscripció en la remodelació de la font que es va fer durant el regnat de Carles III⁹⁹. Actualment es conserva als jardins d'aquestes instal·lacions un gran carreu rectangular de pedra calcària, aparegut en les remocions de terra precedents a la seua construcció, en el qual hi ha representat un gran fal·lus en alt-relleu (Làrn. I, n.º 1). Es tracta d'una imatge profilàctica relacionada probablement amb el mal d'ull. Aquestes filactèries de caràcter obscé s'usaven per a apartar de la casa el funest *invidus*.—l'home dotat de la mirada fatal—, doncs es creia que l'obsenitat allunya va l'esperit maligne. Aquests fal·lus es situaven als dintells i cantons, llocs considerats especialment perillosos.

4.6.1.9.— Entre les parets de l'Ermita de Sant Jaume, Porcar diu que hi havien pedres treballades de factura romana, i abundant ceràmica de la mateixa època als voltants¹⁰⁰.

4.6.1.10.— En la partida de Vinamargo, prop de Fadrell, apareixien també materials romans¹⁰¹. En l'actualitat es troba encara algun fragment ceràmic.

4.6.1.11.— A l'excavació que es va fer el 1928 a la part de migdia de la carretera del Grau (Fig. 10, n.º 2, part A), al Pujol de Gasset, van aparèixer fragments de dolium i teula a 1'50 m. de profunditat¹⁰².

4.6.1.12.— Al Pujolet de les Oliveres, a 4 Km. de Castelló, es van trobar fragments de dolium i àmfores a l'interior d'una sitja de 2 m. de fondo¹⁰³.

4.6.1.13.— A la partida de Zafra van aparèixer el 1930 restes romanes en l'antiga finca de Porcar, més tard de Manuel Mingarro, consistents en grans paretons i fragments de dolium i teula¹⁰⁴. En l'actualitat es conserva en una alqueria de la partida una basa de columna de pedra calcària.

4.6.1.14.— Sobre la via romana d'En Trilles es trobaven fragments de dolium, teules i altres restes romanes, des de l'alqueria de la Paterna fins al Serradal. A l'altura de la barraca de l'Hostiero apareixien grans fragments de dolium¹⁰⁵.

95 PORCAR, 1933, p. 81. Aquesta torre es va construir a finals del s. XVI per a completar el cinturó defensiu de la costa contra la pirateria, que llavors estava constituït per les dues torres de la desembocadura del Millars i de l'Olla de Benicàssim. El 26 d'agost del 1562, Felip II va escriure als Jurats de Castelló anunciant la visita de l'enginyer J. B. Antonelli, per a que proveïen el convenient per a la seua construcció. El 1564, les Corts del Regne aporden declarar necessària la seua fabrica i, ja el 1571, es convenen les capitulacions per a començar l'obra entre la vila de Castelló, el Capità General i els Efectes de fortificació i custòdia (ESPRESATI, 1945, pp. 226-227, nota 1).

96 Després de la conquesta cristiana, la primera referència documental a activitats marítimes és del 16 de març de 1260, i es tracta d'una llicència donada per Jaume I a Berenguer, prior del monestir de Sant Vicent de València, per a que pugua ser construït un camí d'unió entre la vila i la mar (A. C. A., reg. 10, fol. 132); es tracta del Camí Vell de la Mar. Tot pareix indicar que va existir per la segona meitat del segle XIII un modest caseriu marítim habitat per pescadors, i tal vegada una certa activitat comercial a la platja immediata: el Carregador de la Mar. Aquesta segueix durant el segle XIV, amb el seu apogeu durant el s. XV (SANCHEZ ADELL, 1977, pp. 17-22). El 1580 es cita el "guerau antic", edifici on es guardaven les mercaderies. El 1691 hi havia tres barraques i una "tarazona a la vora de la mar" (TRAVER, 1958, p. 150). El port actual va ser començat a construir a finals del segle passat.

97 PORCAR, 1933, p. 80. No molt lluny d'allí hi havia una altra torre, davant de Fadrell, que va servir de referència per a la participació entre els termes de Castelló i Almassora: la Torre del Pinaret, tal vegada d'origen més antic (TRAVER, 1958, p. 150).

98 PORCAR, 1931 e, p. 207. A finals del segle XVII apareix documentat un altre "guerau", el de la Morera, que —segons Traver— podia haver estat a la vora de la Sèquia de l'Obra (TRAVER, 1958, p. 150).

99 PORCAR, 1948, p. 34.

100 PORCAR, 1948, p. 35.

101 PORCAR, 1933, p. 83; i PORCAR, 1935, p. 235.

102 PORCAR, 1933, p. 81.

103 FLETCHER i ALCACER, 1956, p. 154. Desconexem la situació d'aquest pujolet, o si es refereix a algun altre dels coneguts, tal vegada el de Gasset.

104 PORCAR, 1933, p. 89; PORCAR, 1935, p. 235; i PORCAR, 1948, p. 35.

105 PORCAR, 1931 b, p. 208; i PORCAR, 1948, p. 34.

4.6.1.15.— En la partida de Canet, a 200 m. a l'Est de la construcció de la Senda de la Palla, i en l'antiga finca de Montesinos, també s'hi van trobar materials romans ¹⁰⁶.

4.6.1.16.— Als voltants de la Font de la Reina, Porcar cita troballes de ceràmica "íbero-romana" ¹⁰⁷.

4.6.1.17.— Al Pla del Moro, a la vora del molló n.º 31 del terme, Porcar cita un jaciment romà, amb gran quantitat de teules i dolia ¹⁰⁸. Actualment tota eixa zona ha estat transformada en regadiu, i durant els treballs de moviment de terres, va aparèixer fa alguns anys una gran inscripció a la part més llunyana de la ratlla de l'hort confrontant amb el molló, que sembla va ser trencada. El jaciment ha estat destruït en la seua major part, restant-hi abundants materials tant a la part de Castelló com a la de Borriol, i alguns murs visibles al mateix Camí de la Ratlla; sota el molló queda una petita elevació en la qual es distingeixen parets i alguna part de paviment, tractant-se, probablement, del que queda de l'antic altell que deuria haver-hi, sobre el qual es traçaria la partició de termes. Es troben abundants fragments d'àmfores, teules, dolia, ceràmica domèstica, paviment, sigillata hispànica i clara A, sobretot. Vam replegar, amb la col.laboració de J. López, els següents materials (Fig. 16).

- 1 — fragment de vora exvasada plana d'una gran gerra de pasta rogenca.
- 2 — fragment de vora d'un gran recipient, de pasta ataronjada a l'exterior i grisa a l'interior.
- 3 — fragment de vora, de pasta rogenca, amb engob exterior grisenc.
- 4 — fragment de vora d'un petit recipient de ceràmica fina, de pasta taronja, decorat a la rodeta en la part del coll.
- 5 — fragment de sigillata hispànica decorat amb cercles concèntrics.
- 6 — fragment de sigillata hispànica decorat amb motius florals.
- 7 — petit fragment de sigillata hispànica decorada.
- 8 — fragment de sigillata hispànica decorada.
- 9 — petit fragment de sigillata hispànica decorada.
- 10 — fragment de vora de sigillata hispànica, possiblement forma Drag. 27.
- 11 — fragment de vora de sigillata hispànica, forma Drag. 15/17.
- 12 — fragment de vora recta de sigillata hispànica.
- 13 — fragment de vora de sigillata clara A, forma 10 A, de Lamb.
- 14 — fragment de vora de sigillata clara A, forma 10 A, de Lamb.
- 15 — fragment de vora de sigillata clara A, forma 10 A, de Lamb.
- 16 — fragment de vora de sigillata clara A, forma 1, de Lamb.

4.6.1.18.— Altre establiment de tipus rural degué haver a la partida de Coscollosa, prop del Riu Sec, on —segons hem pogut comprovar— es troba encara ceràmica romana molt fragmentada. Aquest punt no està molt lluny d'una de les zones possiblement centuriades estudiades per López Gómez.

4.6.1.19.— En les proximitats del Camí de Sant Josep hem pogut comprovar l'existència de ceràmica romana molt fragmentada i desgastada.

4.6.1.20.— També en les proximitats de la Quadra Na Tora, en la partida de l'Estepar i no molt lluny del Camí Real, es van trobar restes d'un jaciment romà.

4.6.1.21.— Al Castellet es va trobar, segons F. Esteve, un fragment de sigillata ¹⁰⁹.

4.6.1.22.— Muñoz Català parla d'una vil.la rural romana a la Torre d'Alonso, essent l'únic autor que hi cita troballes romanes, l'existència de les quals no hem pogut comprovar ¹¹⁰.

4.6.1.23.— El mateix autor diu que a la Rambla de la Viuda, a l'altura del Pantà de Maria Cristina, es veien séquies —en part excavades en la roca— que es dirigien cap al Pla de Benadressa, les obres de les quals eren anteriors a les que va efectuar la predecessora de l'actual "Fomento de Aguas de Castellón", i que per tant podien haver-se originat en època roma-

106 PORCAR, 1935, p. 235.

107 PORCAR, 1931 c, p. 115.

108 PORCAR, 1948, p. 35.

109 ESTEVE, 1944, p. 142.

110 MUÑOZ, 1972, p. 151.

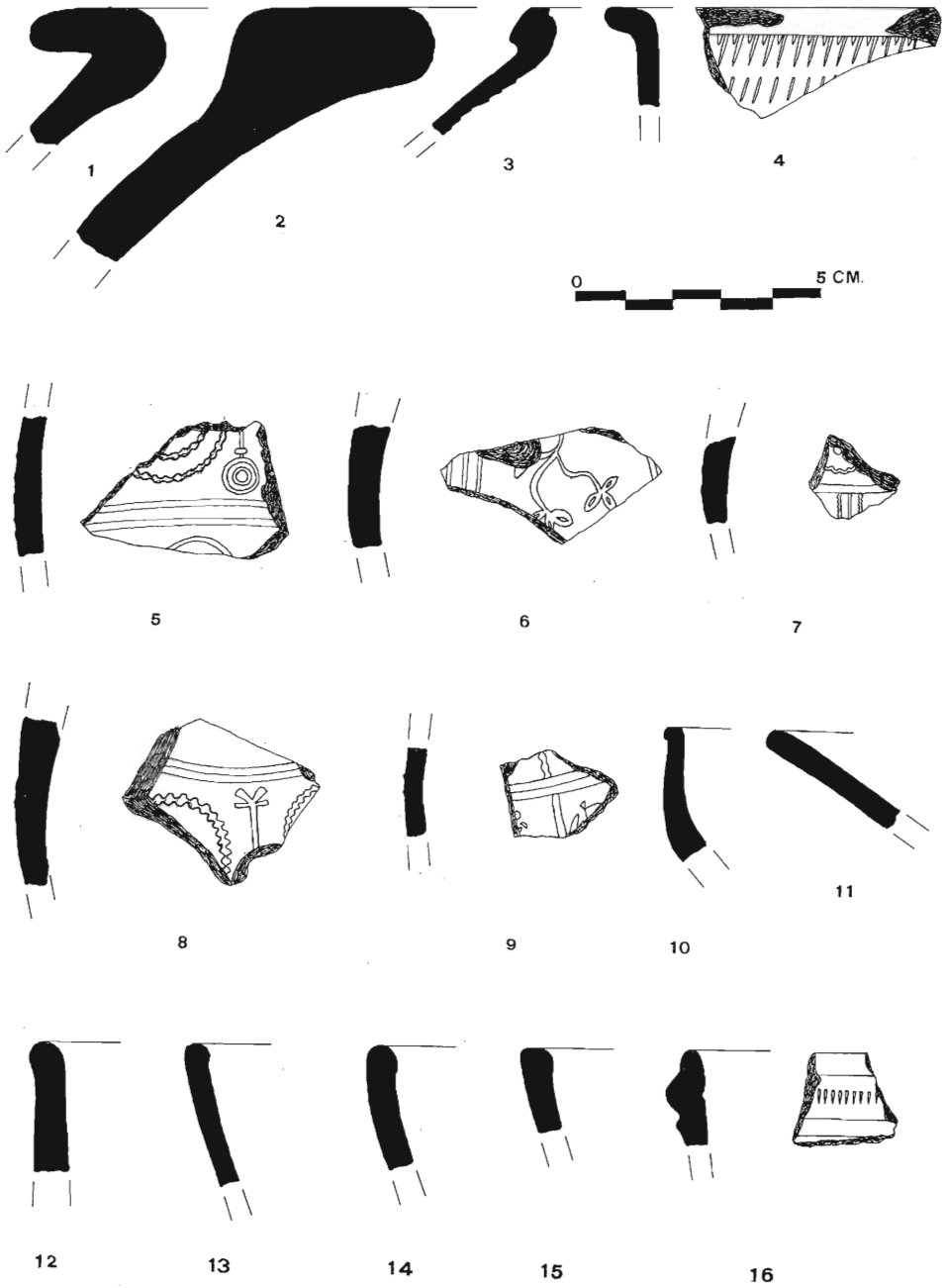

Fig. 16 — Vila romana del Pla del Moro.

na ¹¹¹. Sense negar l'existència de regs romans en aquesta part de La Plana, similars als estudiats al Sud del Millars, sembla que aquestes séquies poden correspondre a alguns dels múltiples intents d'aprofitament de les aigües de la Rambla, especialment a partir del segle XVIII ¹¹².

4.6.1.24.— Prop de Lledó, als horts situats entre l'ermitori i el Camí de la Plana, tenim notícia de que s'han trobat algunes monedes romanes i medievals. En una alqueria d'aquesta mateixa zona es conserven una basa de columna semblant a la trobada en la partida de Zafra, i un tambor de columna de la mateixa pedra ¹¹³.

4.6.2.— Àmfores.

La primera notícia que hi ha sobre l'aparició d'àmfores al litoral castellonenc és la que dona Sarthou d'un exemplar trobat a la platja de Castelló, propietat del pintor Castell. Aquesta àmfora és de panxa prou esfèrica, i sembla ser una forma evolucionada del tipus IV de la forma 2 de Lamboglia, prou abundant al litoral mediterrani peninsular i que pot datar-se des del 100 a. e. fins a l'època d'August (Fig. 17, n.º 1) ¹¹⁴.

Al Museu de Belles Arts de Castelló es conserva una petita col·lecció d'àmfores consistent en 5 exemplars sense localització segura, però procedents de la zona costera immediata a Castelló ¹¹⁵. Alguns d'aquests exemplars és possible que provinquen del peci dels Colombrats, pel paregut que presenten amb altres de procedència segura que més baix veurem.

El primer d'ells és una àmfora del tipus 2 republicà de Lamboglia, de l'anomenat corrent oliari. Té el llavi arrodonit, coll allargat, nanses rectes amb el colze en un angle aproximat de 90º, llom amb marcada carena, panxa ovoïdea i pivot poc allargat i acabat en punta arrodonida. Les seues mesures són: 84 cm. d'altura i 36 d'amplària màxima. Està sencera, tret d'una nansa (Fig. 17, n.º 2). Es pot datar en època cesariana, a mitjans del s. I a. e., car representa un tipus evolucionat dins d'aquesta forma, amb el coll més estret i vertical i la panxa més baixa que el tipus antic representat a la nau d'Albenga, que es situa cronològicament a principis del s. I o finals del II a. e. La seua procedència sembla ser itàlica, i el seu contingut vi, el que permet relacionar-la amb l'actiu comerç vinícola que es realitza durant el s. I a. e. entre Itàlia i Hispània, i que als segles posteriors va canviar de direcció amb l'auge dels vins de la Tarraconense. Paral·lels pròxims trobem al Saler (València) i a la Torre d'Onda (Borriana). Aquest exemplar és paregut al de Castell, pel que podria tractar-se de la mateixa àmfora.

El segon exemplar és una àmfora fusiforme, amb la boca lleument abotzinada, el llavi en forma d'una banda llisa vertical, coll ample, nanses de secció semicircular, amb dues estries prou marcades que arranquen del coll a poca distància del llavi per a caure sobre el cos de manera quasi vertical (Fig. 17, n.º 3). Les seues mesures són 78 cm. d'altura i 29 de diàmetre màxim. Li manca el terç inferior. Es tracta d'una variant de la forma Dressel 7, malgrat que difereix d'aquesta per no tindre el llavi motllurat. És un tipus d'àmfores prou abundós, que s'utilit-

¹¹¹ MUÑOZ, 1972, pp. 149-151.

¹¹² Les aigües de la Rambla, després d'haver desaparegut sota terra, reapareixen en la partida de Fontanelles, petites fonts anomenades Ferragàs i Fontanar, que apareixen a la vora esquerra, en terres de Vilafamés i prop de Sant Joan de Moró. Les seues aigües van ser aprofitades per a moure un molí i regar algunes terres del mateix, la construcció del qual va concedir l'Orde de Montesa el 1320 a Domènec Forcadell, per a perdre's més tard. Aquest molí, que més avant va rebre el nom d'En Saloni, va tindre com a últim propietari el Bisbe Francesc Borrull, a qui li va ser expropiat per l'empresa del pantà de Maria Cristina a principis de segle, per estar dins del terrenys que anava a ocupar aquest (GIMENO, 1934, p. 308; GIMENO, 1935, pp. 11-12, i LÓPEZ, 1957, p. 321).

Posteriorment, durant el segle XVIII, existeixen intents frustrats d'aprofitar les aigües que sobraven del Molí d'En Saloni per a l'agricultura de Castelló, i que van durar del 1731 al 1770. D'aquesta època tenim un "Projecto de nivelación y obras para la conducción de las aguas de Ensaloni a la villa de Castellón verificada en 1750 por encargo de su concejo, por don Juan de Roxas, vecino de Xérica y profesor de Matemáticas y Arquitectura", en el qual, a l'establir el lloc on deuria construir-se el nou assut, es citen les ruïnes d'altre anterior, probablement de l'antic molí: "Que el Azud se deberá executar de vaxo las Fontanelles entre estas y el camino que va a la Alcora, distante del molino quatro mil cinquenta y cinco pies geométricos, muy poco más arriba de donde se conoce huvó otro, por ser esta situación en el suelo de la Rambla todo Peña a la reserva de un pedacito que es por donde al presente corre el agua..." (GIMENO, 1935, Documento XII, p. 23).

Poc després, el 1780, Salvador Català "el Mercader", obté permis per a aprofitar les aigües que sobraven del molí, construint un assut, una canal tallada en la roca — a les ruïnes de la qual es referia probablement Muñoz Català —, un abeurador, un molí fariner i de paper, situat a dos quarts de llegua aigües avall del d'En Saloni, una fàbrica de pisa, i va transformar en horta 100 fanecades de seca, formant a l'emparament de tot allò una petita població (GIMENO, 1934, pp. 316-317, i LÓPEZ, 1957, p. 321).

Més tard, ja el 1872, la Diputació de Castelló va atorgar a Antoni Barrachina Fabra la concessió per al reg de 400 Ha. de la partida de Benadresa, per mig de les aigües de la Rambla. Per últim, el 1913 va començar a construir-se, a l'altura del Tossal del Morral, el pantà de Maria Cristina, amb el qual es pretenia regar 4.500 Ha., i que va ser inaugurat el 1925 (GIMENO, 1944, pp. 210-211).

¹¹³ Volem agrair a J. López i P. P. Ripollès el haver-nos proporcionat aquestes notícies.

¹¹⁴ BELTRAN, 1970, pp. 252-253. La classifica basant-se en la il·lustració del mateix Castell a SARTHOU, s. a., p. 206.

¹¹⁵ RIPOLLES i RIBERA, 1978.

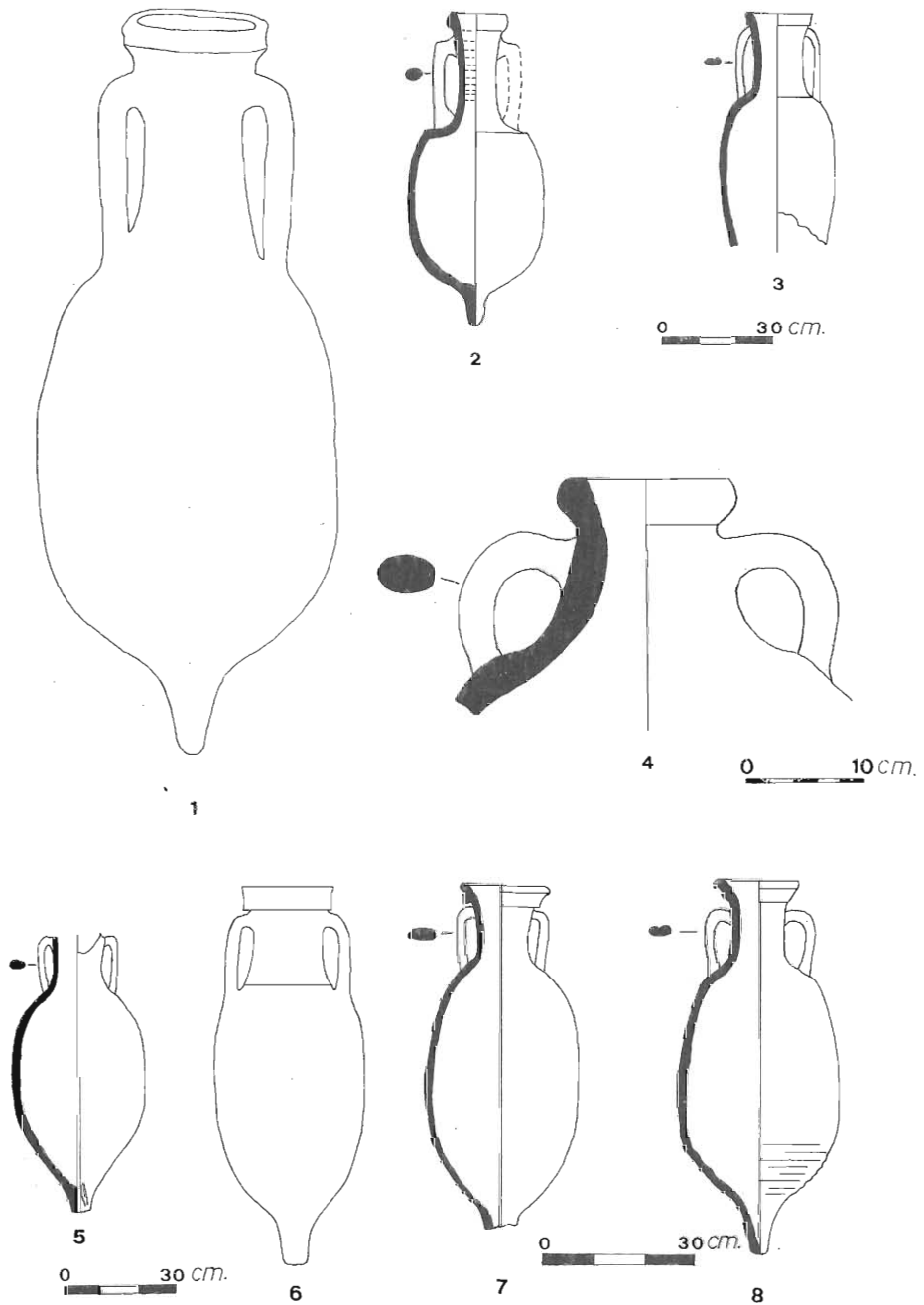

Fig. 17 — Àmfores del litoral castellonenc: 1) Àmfora de la col·lecció del pintor Castell; 2, 3, 4 i 5) Àmfores del Museu Provincial de Castelló; 6, 7 i 8) Àmfores del peci de Colombrets.

za des de finals del s. I a. e. a la primera meitat del s. I d. e. El seu origen és hispànic i el contingut salaons.

El tercer és un fragment d'àmfora consistent en la boca, coll, nanses i començament de la panxa; té el llavi arrodonit, nanses arquejades i tendència globular a la panxa (Fig. 17, n.º 4). Es pot relacionar amb la forma 20-25 de Dressel, malgrat que sense poder precisar; ambdues es daten als segles II-III d. e.

Els dos últims exemplars són àmfors globulars fusiformes. No tenen llavi, les nanses són de secció el·líptica i amb tres lleus estries, formant un colze de poc menys de 90°, i el pivot és robust i massís (Fig. 17, n.º 5). Les mesures del primer són de 75 cm. d'altura i 36 cm. de diàmetre màxim, i les del segon, 78 cm. d'altura i 34 cm. de diàmetre màxim. La pasta és granulosa i de color ataronjat. La manca de llavi fa difícil la seua classificació, però poden incloure's dins del variat grup d'àmfors dels tipus 7-11, que Beltrán anomena forma I de les àmfors imperials hispàniques. Ambdues presenten cert paral·lel amb un dels exemplars dels Colombrats, que vorem a continuació, classificat com Dressel 10. El segon exemplar presenta al pivot un grafit similar als apareguts recentment en un obrador d'àmfors d'Oliva (València) ¹¹⁶.

Pe'l que respecta al peci de les illes Colombrats, es tracta d'un camp d'àmfors situat al peu del penya-segat de la major de totes, Montcolobrer, a la part est i en una vessant molt pronunciada, a uns 30-35 m. de profunditat. Es un jaciment molt dispers i saquejat del que s'han pogut estudiar escassos exemplars. En dues exploracions de la "Sociedad de Exploraciones Submarinas de Tarragona" van aparéixer molts fragments d'àmfora, tots del mateix tipus, Dressel 7, i un recipient de 20 cm. d'altura i 17 cm. de diàmetre, incomplet, amb dues nanses semicirculars i fons pla ¹¹⁷.

L'exemplar reproduït per Oliva i Domènech té el llavi llis i vertical, i el coll —que és cònic— forma una carena a l'unir-se al cos. Aquest és ovoïdal, i el pivot no és molt llarg i gros. Les nanses semblen estriades (Fig. 17, n.º 6). No es correspon a cap forma concreta, però s'hi sembla molt a la Dressel 7, de la qual únicament difereix en què aquesta té el llavi motllurat. Hi han alguns paral·lels a Saragossa ¹¹⁸. El seu contingut és també de salaons, i es data en la primera meitat del s. I d. e.

Pe'l últim, cal assenyalar dues troballes més al peci dels Colombrats, que actualment sembla esgotat pel continu espolis. La primera peça és de llavi motllurat, coll cilíndric i cos lleugerament piriforme. Les nanses presenten una profunda estria central, i el pivot —prou desenrollat— està buit (Fig. 17, n.º 8). Es tracta d'un exemplar de la forma Dressel 9, utilitzada per al transport de salaons, i procedent de la Bètica. El segon exemplar presenta també el llavi motllurat, de manera prou semblant a la peça anterior; el coll és lleugerament cònic, i el cos és ovoïdal: les nanses són de secció el·líptica i no duen estries; el pivot sembla que també va estar buit (Fig. 17, n.º 7). La seua forma és Dressel 10. El contingut i l'origen són els mateixos que els de la peça anterior.

Amb tot i això, podem dir que el peci dels Colombrats va ser una nau procedent de la Bètica, amb càrrega de salaons, que a mitjans del segle I d. e. va naufragar, estavellant-se contra el penya-segat de llevant de la major de les illes, Montcolobrer ¹¹⁹.

4.6.3.— Vies.

Les notícies i vestigis de vies romanes són abundants i coneguts des d'antic al terme de Castelló. La històrica polèmica sobre si la *Via Augusta* tenia el seu pas per l'interior o per la costa, que durant tant de temps va dividir els nostres erudits, va ser resolta definitivament per Chabret en plantejar l'existència de dos camins romans paral·lels ¹²⁰. Ambdós creuaven el terme de Nord a Sud i, amb el camí estudiat per Porcar en la partida d'En Trilles, són els documents més clars que tenim al respecte (Fig. 18).

116 C. ARANEGUI i R. ENGUIX, *El taller de ànforas romanas de Oliva*, Serie de Trabajos Varios del S.I.P., n.º 54, p. 35, fig. 10. n.º 17, Valencia, 1977.

117 OLIVA i DOMENECH, 1961, pp. 103-104.

118 M. BELTRÁN LLORIS, *Las ánforas del Museo Arqueológico de Zaragoza*, Actas del X Congreso Nacional de Arqueología. Mahón, 1967, pp. 408-439, figs. 21-27, Zaragoza, 1968.

119 PASCUAL, 1975, p. 190.

120 CHABRET, 1977.

L'estudi de les vies romanes a les comarques castel·lonenques ha estat associat sempre a la identificació de les mansions conegudes per les fonts escrites, i que jalaven els camins importants a distàncies d'una jornada. Diago va ser el primer en identificar una d'aquestes mansions, anomenada *Sebelaci*, que apareix a l'itinerari d'Antoni i al tercer dels Vasos de Vicarello a 24 milles d'*Ildum* i a 22 milles de *Saguntum*¹²¹, amb les ruïnes de "Castellón el Viejo"¹²². Posteriorment aquesta identificació s'ha donat sempre per incorrecta, traslladant aquesta mansió a Onda o prop de Betxi.

La dualitat de camins degué subsistir durant l'Edat Mitjana, car el geògraf àrab *Ahmad al-Razi* parla en la seua Crònica de dos camins per a anar de Tortosa a València: el de Mastronia i el dels Fills de Darache¹²³.

Per altra banda, i ja després de la conquesta cristiana, el nou emplaçament de Castelló deixava la vila fora del traçat d'ambdós camins. Per això, al segle XIV, els veïns de Castelló volien que el Camí Real passara per la seua ciutat, deixant de banda a Vila-real, per a dirigir-se després a Almassora i Borriana, i com no ho van aconseguir, van rompre, sembrar i plantar tot el camí entre Borriol i Vila-real, travessant-lo amb més de 30 fossats i ribassos¹²⁴.

Pel que fa als ponts, l'existència dels quals podria ser un clar indicatiu del pas de les vies romanes, tant els pilons que hi ha a la Rambla de la Viuda sobre l'antic Camí Real, com el pont del Millars sobre el mateix camí i el piló conservat sobre aquest riu entre Borriana y Almassora, han estat considerats tradicionalment com romans. Tanmateix, i respecte d'aquestes últimes ruïnes, hi ha un document del 1278 mitjançant el qual Pere III autoritza a Borriana, Almassora i Castelló a construir un pont de pedra sobre el Millars, i que des d'aquell moment rebra el nom de "Pont de les tres vil·les"¹²⁵. Quant al pont de l'antiga Rambla d'Algoder, Viciàna ens diu que el manà construir Jaume de Sant Vicent, notari de Vila-real, al seu càrrec¹²⁶. Precisament en una de les piles d'aquest pont, i en la part inferior del parament exterior de pedres llaurades, s'observen marques de pedrapiquers posteriors a la conquesta cristiana. Per últim, el pont de Santa Quitèria és també del segle XIII, com ho demostra una carta de concessió de Jaume I per a la seua construcció¹²⁷. Els tres presenten un parament similar de pedres treballades i un farciment de morter i cantals, factura que és comú a les construccions d'aquest tipus realitzades durant l'època medieval.

4.6.3.1.— Malgrat la inexistència de documents arqueològics o epigràfics concrets que corroboren el pas de la *Via Augusta* pel terme de Castelló, sembla que aquesta eixia de la vall de Borriol seguint el traçat de l'antic Camí Real, també anomenat durant l'època medieval "Camí de Tarragona a València"¹²⁸. Fins al Riu Sec rep encara el nom de Camí Real, en un tram parcialment ocupat per l'actual carretera de Borriol, creuant-lo prop de la Venta Nova, en un punt en el que el riu fa una corba prou tancada i on Muñoz Català assenyala l'existència de possibles estrets d'un pont —als dos costats del riu— fets d'argamassa i còdols¹²⁹. Des d'ahí i fins al terme d'Almassora s'anomena "Camí de la Cova del Colom", i a partir de la ratlla torna a canviar

121 J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*. Anejo de "Hispania Antiqua", pàgs. 51 i 156, Madrid, 1975.

122 DIAGO, 1613, I, p. 8.

123 P. GAYANGOS, *Autenticidad de la crónica del Moro Racis*, M.R.A.H., VIII, p. 41, Madrid, 1852.

124 VICIANA, 1562, p. 334, i LLISTAR, 1887, p. 31. El 1337, Pere IV, segons carta real donada a Saragossa, mana que es restabesca l'antic camí de Vila-real a Borriol, que els veïns de Castelló havien destruït per a que els viatgers passaren per eixa vila (TRAVER, 1958, p. 534).

125 RAMON DE MARIA, 1936, p. 38. L'estrep conservat d'aquest pont és conegut popularment amb el nom de "La Pila".

126 VICIANA, 1562, p. 336. V. VILAR MIRALLES, *Las ruinas del Puente de la Viuda*, B.S.C.C., XVI, pp. 286-288, Castellón, 1935. Replega un article de J. M. ZACARES, publicat al n.º 33 de la revista "El Fénix", corresponent al 17 de maig de 1846, en el qual es citen cinc estrets d'aquest pont, i es diu que el rei moro de València Alubecar Alcamín el va construir al segle XI a causa de les contínues lluites amb el Cid. Aquesta opinió la replega també BELLVER, 1888, 18 de novembre, n.º 366, p. 74.

Més tard, aquest pont primitiu —si és que realment va existir— es degué assolar, ja que va ser reconstruït després de l'accident que li va ocórrer a Diago Enriquez, Senyor de Rivadeo, qui va ser arrossegat pel corrent al voler travessar la Rambla. La seua vidua, Isabel, va voler honorar la memòria del seu marit amb un monument útil, i va manar reedificar el pont, que per això, i a partir d'aquell moment, es va anomenar "de la Viuda", estenent el mateix nom a la Rambla. A finals del s. XV, una nova riuada el degué destruir de nou. Per últim, ja el 1784, Carles III va decidir la construcció d'un nou pont sobre el Millars, més avall de la confluència d'aquest amb la Rambla i a l'eixida de Vila-real.

127 VICIANA, 1562, p. 334; RAMON DE MARIA, 1936, p. 41, i P. GUICHARD I N. MESADO, *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*, Col·lecció "Papers", 1, p. 31, Borriana, 1976.

128 RAMON DE MARIA, 1936, pp. 41-42.

129 MUÑOZ, 1972, p. 153. Aquest és l'únic autor que assenyala l'existència de possibles vestigis d'un pont sobre el Riu Sec, en l'actualitat irreconeixibles.

COLEGI · UNIVERSITARIO
DE
CASTELLON
UNIVERSIDAD DE VALENCIA
BIBLIOTEC.

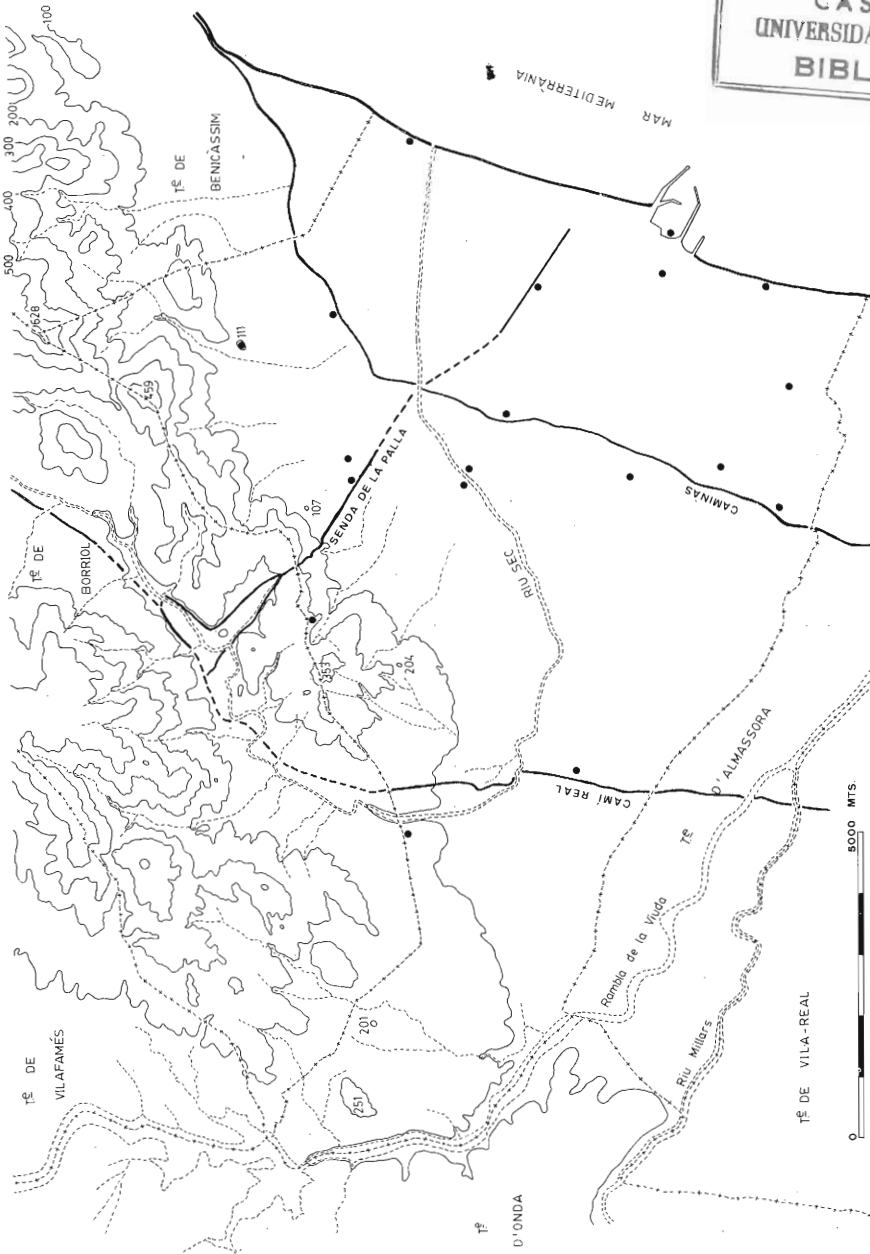

Fig. 18 — Mapa del terme municipal amb la situació de les vil·les i traçat dels camins romans.

el nom pel de "Camí de Borriol", creuant la Rambla pel punt on es conserven els pilons del pont medieval i el Millars pel pont de Santa Quitèria ¹³⁰.

Tornant al problema de la identificació de les mansions citades als Itineraris, un recent estudi sobre la *Via Augusta* al seu pas pel País Valencià aporta noves interpretacions ¹³¹. Des de *Saguntum* i a 22 milles al Nord, el tercer dels Vasos de Vicarello i l'itinerari d'Antoni situen la *mutatio* de *Sebelaci*; a continuació i a 24 milles al Nord d'aquesta última, s'hi cita *Ildum*. En el mateix sentit, els altres tres Vasos de Vicarello citen en lloc de *Sebelaci* la *mansio* de *Nou-las*, però 2 milles més al Nord, és dir, a 24 milles de *Saguntum* i 22 d'*Ildum*. Tradicionalment, la *mansio* de *Nou-las* ha estat identificada —sense atendre's a mesuraments— amb La Vilavella, basant-se sobre tot en el paregut fonètic. Tanmateix, després de fer les medicions pertinents, s'han pogut identificar aquestes estacions amb conjunts arqueològics coneguts; així, les 22 milles que hi havia des de *Saguntum* fins la *mansio* de *Sebelaci* es compleixen als voltants de Santa Quitèria (Almassora), on es coneixen importants jaciments romans destruïts quasi totalment en l'actualitat; des d'eixe punt, les 24 milles que hi havien fins la *mansio* d'*Ildum* es compleixen en L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea), confirmant d'aquesta manera l'opinió de Senent ¹³². Entre ambdues estacions, i tan sols 2 milles al Nord de la primera, deu trobar-se *Nou-las*, tal vegada al punt pròxim a la Quadra Na Tora on han aparegut troballes romanes ¹³³.

4.6.3.2.— Com possible desviació d'aquesta via, existeix la possibilitat d'una ramificació a l'altura de la Venta del Pigós que portaria a Onda. Aquest ramal creuaria el Riu Sec i la Rambla de la Viuda, sense que existesquen ponts que ho documenten, i més tard el Millars per un punt on s'ha assenyalat repetidament l'existència d'un estrep i part de l'empedrat ¹³⁴.

4.6.3.3.— Muñoz Català parla d'una altra desviació que s'observava a la cruïlla de la *Via Augusta* amb l'actual carretera de L'Alcora, i que pujava cap a aquest poble en direcció a Vista-bella, paral·lela a trets amb la carretera. Cap a la costa es correspondria amb el camí que anava per darrera de l'Hospital Provincial i el barri de la "Caixa d'Estalvis", fins a la carretera de Castelló a Almassora. Des de l'encreuament de la *Via Augusta* amb la carretera de L'Alcora, es dirigiria cap a la Venta de la Flor de Cuba, a 8 Km. de Castelló, proseguint després per un profund barranc i creuant la carretera i la Rambla prop del pont modern, a la vora del qual apareix part d'un possible piló format per carreus, d'altre pont antic. A continuació seguiria pel costat contrari del riu cap a l'Ermida de la Santa de L'Alcora ¹³⁵.

4.6.3.4.— L'altra artèria important que creuava La Plana és el Caminàs, conegut també com la "via de la costa". El sufix —às en català té un valor augmentatiu ¹³⁶, pel que devem entendre que amb aquest nom es fa referència a un "gran camí", tal i com succeix als casos paral·lels de Molinàs, Morteràs, etc. La seua utilització també en l'època musulmana vindria documentada per l'esmentada dualitat de camins de què parle *Al-Razi*. Segons Saavedra, d'aquests dos

130 CHABRET, 1977, p. 33, i BLÁZQUEZ y DELGADO i BLÁZQUEZ y GIMÉNEZ, 1925, p. 14.

131 MOROTE, 1979, pp. 231-232.

132 SENENT, 1923, p. 724.

133 Les estacions que als diferents itineraris porten el nom de *Nou-las*, *Nouas* i *Nouolas* són prou abundants, apareixent normalment en acusatiu i precedides de la preposició *ad*. Respecte d'aquests acusatius, J. ROLDAN HERVAS, *Sobre los acusativos en "ad" en el Itinerario de Antonino*, Zepherus, XVII, pp. 109-120, Salamanca, 1966, pensa que la major part tenen una significació en latí, essent possible reunir-los en determinats grups: indicacions geogràfiques (*ad fines*, *ad portum*...), construccions o monuments (*ad turrem*, *ad aras*...), numerals (*ad medias*, *ad centesimum*...), etc. En la majoria dels casos es tracta d'una *mansio* o *mutatio*, la localització de la qual és pròxima a l'objecte assenyalat en acusatiu. D'aquesta manera, aquests acusatius es refereixen a *mansiones*, la identificació de les quals es realitza per mitjà d'un objecte o entitat estrany a elles que es coneix al seu entorn i que li dona nom. Responen quasi sempre a allò que podríem qualificar com a topònims menors, però mai a entitats de població. Sobre aquestes bases, podem pensar que es tracta d'una *mansio* situada a la vora de la(es) nova(es), funcionant l'acusatiu com a qualificatiu d'un substantiu que no coneixem, tal vegada *tauernafae*, *uillafae*, etc. Tanmateix, l'existència de possibles centuriacions en l'àrea on deuria estar situada aquesta *mansio* (veure LÓPEZ, 1974), fa pensar a Morote en la possibilitat de què obtinguera el nom per referència a les noves centuriacions realitzades en les seues proximitats.

Sobre aquest problema de la identificació de la *mansio* *Nou-las*, veure també J. A. VICENT CAVALLER, *Arqueologia*, en "La Vilavella. Estudio Arqueológico-Histórico", pp. 159-162, València, 1977.

134 FLETCHER i ALCÁCER, 1956, pp. 139-140; CORTES, 1836, I, p. 248, nota 3, i B. RULL VILAR, *Noticiario histórico de Onda*, p. 36, Alzira, 1943.

135 MUÑOZ, 1972, p. 154. GIMENO, 1945, p. 20, parla d'un pont existent a la partida de Miralcamp (Onda), conegut amb el nom del Pontarró, que era d'un sol arc de pedra de grans proporcions, i que va ser construït l'any 1867. Es possible que es tracte del mateix pont. Respecte d'aquest camí, tal vegada tinga relació amb el camí central dels tres que —segons Porcar— eixien del Pujol de Gasset, que era perpendicular a la mar, i que eixint per la Sèquia Comuna de la Torre, prenien el Camí Vell de la Mar, passant pel Sensal (Ermida de Sant Isidre), actual carrer Viciano, Salinas, Estepar, Benadresa, Coll del Mal Vestit, i passava la Rambla per a seguir cap a L'Alcora i Lluçena (PORCAR, 1933, p. 84).

136 A. ALCOVER i F. DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, T. II, p. 884, Barcelona 1969. Aquest aspecte també ha estat assenyalat per P. GUICHARD i N. MESADO, *Un menut poble del País Valencià*..., citat, p. 29, i BAZZANA, 1978 a, p. 278.

camins, l'anomenat "dels fills de Darache" (*Banu Darache*) es refereix a una deformació del topònim Vinarragell (Borriana), important jaciment arqueològic ocupat també durant l'època musulmana i situat a la vora del Caminàs, pel que ambdós deurien identificar-se¹³⁷. Aquesta opinió va ser replegada per Peris al seu treball sobre les vies romanes de la província de Castelló¹³⁸. Tanmateix, en la traducció francesa del text reconstruït d'*Al-Razi*, Lévi-Provençal considera que ambdós topònims no tenen cap relació¹³⁹.

El recorregut concret d'aquest camí seria el següent: després de baixar les costes d'Orpessa i apropar-se a la vora de la mar, abandonaria aquesta a l'eixida de les vil·les de Benicàssim per a evitar els estanys del Lluent, passant per Torre Baró, Canet, Lledó, Fadrell i creuant el Millars per Vinarragell per a dirigir-se per Borriana fins prop d'Almenara, on s'uniria amb la *Via Augusta*¹⁴⁰. Respecte de la primera part d'aquest traçat, Sarthou parla d'un camí que des de Benicàssim anava a Castelló per la vora de la mar, que havia esta recobert per la mar en alguns trams, i que a l'altura de les marjals del Quadro de Benicàssim rebia el nom de Pas Empedrat, oferint totes les característiques d'una calçada romana¹⁴¹.

El traçat del Caminàs ha estat objecte d'un recent estudi per part de Bazzana al seu pas pels termes municipals de Castelló, Almussora, Borriana i Nules¹⁴². Després de comprovar l'existència de vestigis de centuriacions en l'àrea litoral, Bazzana cartografia una sèrie de punts característics, regularment espaiats i separats per una distància mitja de 2.325 m., la successió dels quals constituïria el jalonament d'aquest antic eix de comunicacions. Aquest mòdul sembla no convenir exactament a l'organització de la xarxa ortogonal de camins d'horta a una i altra banda del *cardo maximus*. Per altra part, a la zona de Castelló la presa de mesures dona una unitat poc inferior al mòdul utilitzat al Caminàs, i aparentment pròxim a la llegua romana de 2.222 m. o a la milla i mitja (1.480 + 740 = 2.220 m.). Caldria admetre, en conseqüència, l'ús successiu al llarg de períodes històrics successius d'una doble mètrica: una anterior al període romà i vorejant una via costera, i l'altra contemporània de l'ocupació romana i possiblement servint a l'establiment d'un o diferents cadastres. D'aquesta manera, el parcel·lari romà hauria pres com a base per a la seua orientació el vell itinerari paral·lel a la costa, servint-se'n com *cardo maximus* que lloc d'orientar aquest segons l'eix tradicional N-S.

4.6.3.5.— Porcar va publicar el 1931 un breu estudi sobre un camí empedrat que encara va poder veure en alguns punts de l'horta de Castelló, i que era conegut amb el nom de Pas del Moro o Camí Empedrat de la Magdalena¹⁴³. El Camí romà d'En Trilles —con ell el va anomenar— està submergit sota de les marjals d'aquesta partida, en l'actualitat quasi desecades, que travessa en diagonal i al llarg d'una recta d'uns 2 Km. des de la cruïlla de la Séquia d'En Trilles amb el Camí Serradal, fins prop de l'encreuament del Camí de la Plana amb el de la Donació, essent visible aleshores als trams de les séquies que formen la marjal d'aquesta partida. La seua direcció és NO.-SE., i la seua prolongació s'uniria amb la Senda de la Palla i la torre-far del Port. Té uns 4 m. d'ample i està format per una grossa capa de çòdols de riu, pedres grans i "coscoll matxuac amb sulo", oscil·lant la seua gruixària segons les zones de marjal que tra-

137 IDRÍSÍ, *Geografía de España*, Textos Medievales, 37, València, 1974, on s'inclou el treball de A. SAAVEDRA, *La Geografía de España del Edrisí*, B.S.G.M., X, p. 39, Madrid, 1881.

138 M. PERIS Y FUENTES, *Sobre vías romanas en la provincia de Castellón*, R. C., 53, p. 10, Castellón, 1914.

139 Lévi-Provençal pensa que l'origen del topònim *Darache* ve de la forma *Darraç*, gentilici poc freqüent en la Península que pareix correspondre a la família dels *Banu Darraç*, pertanyent a la gran confederació bereber dels *Sinaya*, l'assentament de la qual estava situat en la desembocadura del Guadiana (*Qastaliat Darraç*). Encara que no puga afirmar-se categòricament que els *Banu Darraç* que van donar nom a la nostra calçada vingueren de la mateixa estirp, Lévi-Provençal ho suposa, basant-se molt probablement en la poca freqüència amb què apareix aquest nom a la Península. Sobre aquest supòsit, el topònim Vinarragell vindria del gentilici *Raçil*, abundant entre els musulmans valencians, segons podem veure en documentació medieval dels segles XIII al XV, i precisament la família dels *Banu Al-Raçil* donaria nom a l'antiga alqueria de Vinarragell, nom que es faria estensiu al camí que passava pel seu costat i que és l'actual Caminàs (P. GUICHARD, *El topónimo "Vinarragell"*, en N. MESADO OLIVER, *Vinarragell (Borriana-Castellón)*, Serie de Trabajos Varios del S. I. P., n.º 46, pp. 9-12, València, 1974). Així el trobem al "Llibre dels Feits" de Jaume I i altres documents medievals, rebent també el nom de Camí d'Orpessa (V. FORNER TIGELL, *Una colonia fenicia en el término de Burriana*, B. S. C. C., XIV, p. 257 i ss., Castellón, 1933).

140 MUÑOZ, 1972, p. 154, i MOROTE, 1970, p. 388.

141 BELLVER, 1888, 2 octubre, n.º 360, p. 50; SARTHOU, s. a., p. 183, i PORCAR, 1933, p. 84, qui parla del "Pas Empedrat" com referint-se a una prolongació del Camí del Serradal.

142 BAZZANA, 1978 a, pp. 286-291.

143 PORCAR, 1931 b.

vessa, que en aquesta partida són profundes; a la part més baixa, la pedra esta ben aparellada, conservant la factura romana.

El traçat d'aquest camí comença a l'encreuament de la Séquia comuna del Camí Fondo amb la d'En Trilles; després passava just per baix d'un xiprer que hi havia a la vora de l'antiga alqueria de Tarassona, passant per baix de la Séquia de la Venta de la Negra, al NE. de la Barraqueta de Granell, per sota l'alqueria de Sota —decantada per estar construïda en la seua meitat sobre el camí—, tangent a la corba de la Carrerassa del Castanyero, pel NE. de la Barraca de l'Hostiero, pel NO. cap a l'alqueria de la Paloma i pel N. a l'alqueria de Pasqualo Calila, aquestes dues últimes ja en la partida de Plana, a partir de la qual el camí es perd sota el sediment (Fig. 19).

Porcar replega una notícia d'un vell marjaler, segons la qual a principis del segle passat son pare va voler treure unes bigues de pi que hi havia travades en aquest camí, i amb dues parelles de bous no va poder llevar-les. Estaven situades en la marjal de l'Olivera (punt B del croquis), on el pont és indispensable, car els ullals de l'estany d'En Trilles eren en eixe punt més profunds.

Al llarg d'aquest camí apareixien abundants fragments de dolium i teules, des de l'alqueria de la Paloma fins al Serradal i, especialment, a l'altura de la Barraca de l'Hostiero.

En un posterior treball del 1933, Porcar afegeix que el seu inici està a 1 Km. al Nord del Pujol de Gasset, al NE. del Camí Serradal (Venta de la Negra). Més endavant enllaçaria amb la Senda de la Palla a l'altura del Camí de Canet, la qual segueix escalant la muntanya per la Senda Colomera i s'estén es un traçat recte de 2 Km. fins a l'Ermita de Sant Vicent, conservant en alguns punts el paviment romà¹⁴⁴. Per últim, en la seua recopilació de 1948, Porcar canvia algunes dades de les referides anteriorment: la via tindria solament 3 m. d'amplària i s'estendria 2'5 Km. de N. a S. de l'estany d'En Trilles, dirigint-se en línia recta cap al Palmal (Borriol), on hi havia una vila romana¹⁴⁵. Posteriors treballs no aporten nova informació¹⁴⁶.

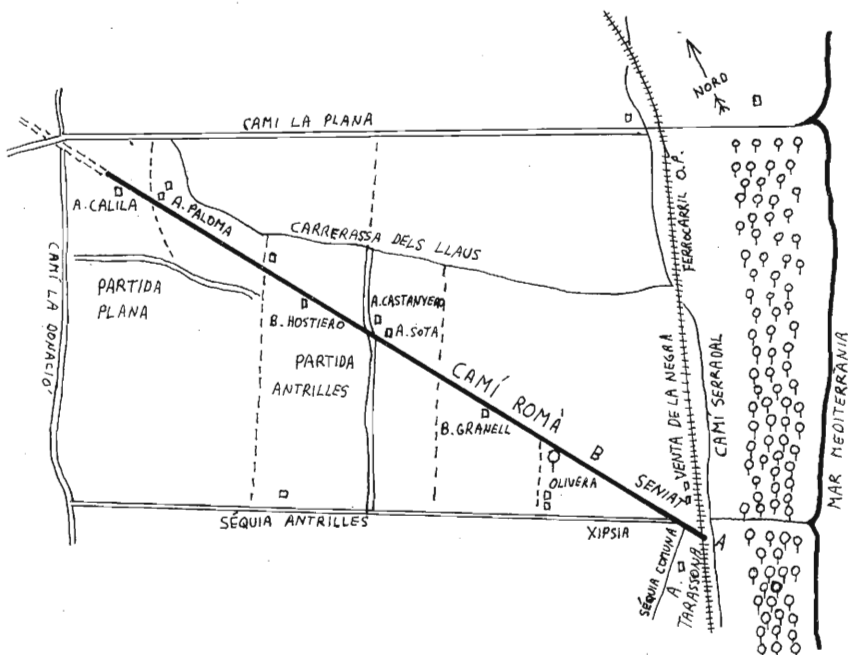

Fig. 19 — Traçat del camí romà d'En Trilles.

144 PORCAR, 1933, p. 88.

145 PORCAR, 1948, p. 34.

146 FLETCHER i ALCÁCER, 1956, pp. 140-141; MUÑOZ, 1972, p. 152, i MOROTE, 1979, p. 359.

Es tracta sense dubtes d'una via romana de curt traçat que empalmava la *Via Augusta*, a l'altura de la vall de Borriol, amb el Caminàs i la costa. El seu inici sembla haver estat constituït per dos petits ramals, el primer dels quals —el Camí dels Arriers— eixia de la *Via Augusta* a la vora de l'Ermida de Sant Vicent, creuant el Riu Sec en un punt on es conserven part d'un possible pont i del mur de contenció sobre el riu, per a seguir fins a la vall de La Coma, deixant a la seua dreta el Tossalet de les Forques, en un curt tram on fins fa poc es podia veure l'empedrat en perfecte estat de conservació¹⁴⁷; l'altre ramal eixia de la vila romana del Palmar i amb el nom de Camí de la Costa, creuava el Riu Sec i vorejava per l'altre costat el Tossalet de les Forques, on es conserven en la roca els carrils de les rodes dels carros, fins arribar també a La Coma, on s'ajuntaven¹⁴⁸. A partir d'ací seguia en un llarg tram destruït recentment amb la instal·lació d'un complex urbanístic i esportiu, dirigint-se cap al Coll de la Garrofera, a l'Est del Castellet, pel qual baixava a la Plana en un trajecte sinuós parcialment destruït per una pedrera. Ja en el pla, seguia en direcció SE amb el nom de la Senda de la Palla fins al Camí de Canet, on desapareixia¹⁴⁹.

En aquest tram, les obres de l'autopista la van tallar, descobrint part de l'empedrat. Més endavant, ja en la partida de Canet, el monument funerari estudiat més amunt prova la seua utilització. Al final de la Senda de la Palla, el camí desapareix per a trobar-se més endavant soterrat sota els sediments de la marjal, en el tram estudiat per Porcar.

La projecció ideal de la Senda de la Palla i del Camí d'En Trilles no és coincident, pel que deuria donar-se al trajecte intermedi la suficient desviació, creuant el Riu Sec a l'altura del mateix punt que ho fa el Caminàs. Els troncs dels que parla Porcar poden molt bé correspondre's amb un pont sobre una zona en la qual les aigües foren particularment profundes, o també a l'estructura de fusta necessària per a mantindre la via elevada sobre la marjal¹⁵⁰. Per altra banda, cal posar en relació la troballa d'àmfores dins de l'àrea de l'actual port i el possible hàbitat romà del Pujol de Gasset i proximitats, amb aquesta via i, a la vegada, amb la vila romana del Palmar i la possible explotació minera de Borriol¹⁵¹, amb la qual cosa ens trobaríem davant d'un camí, la funció del qual —lluny de ser militar com va pensar Porcar— seria enllaçar el nucli de Borriol, amb les seues possibles explotacions mineres, amb un embarcador que probablement centralitzaria les activitats comercials a nivell comarcal i oferiria un punt d'abordament per a la navegació de cabotatge.

4.6.3.6.— Per últim, cal assenyalar la possible existència d'altre ramal del Caminàs, que abandonaria aquest poc després de creuar el Millars, per a dirigir-se cap al petit nucli del Grau, des d'on tornaria a enllaçar amb el Caminàs a través del Camí Serradal poc abans d'arribar a Benicàssim¹⁵². En efecte, tenim en primer lloc la notícia de Porcar segons la qual els propietaris de la partida de Vinamargo deien que a l'Oest del Pujol de Matamoros, als trams de séquia, apareixia un camí submergit que portava direcció cap a Sant Jaume de Fadrell, el qual estava empedrat i no era recte¹⁵³. Per altra banda, Porcar, en parlar del Camí Serradal, el cita

147 PORCAR, 1933, p. 88; MUÑOZ, 1972, p. 152; i MOROTE, 1979, p. 395.

148 PORCAR, 1948, p. 34. D'aquestes carrilades parla N. MESADO OLIVER, *Breves notas sobre las ruinas romanas de "Els Estanyos" (Almeñara)*, A. P. L., XI, p. 192, nota 16, Valencia, 1966.

149 Al "Llibre de Ordinacions" apareix una cita d'un pont en la Senda de la Palla: "Primo ordenaren e assignaren en boveral del pont de la céquia de Coscollosa qui va al camí del Coll de la Guarrofera per lo camí que parteix del molí del Romeral amunt..." (REVEST, 1957, Cap. LXXIV, p. 69). Podria tractar-se d'una construcció posterior a l'època romana, doncs per exemple tenim documentada la construcció de 19 ponts nous de 6 a 7 pams d'amplària en la primera donació de la marjaleria el 1569 (TRAVER, 1958, p. 106).

150 En les zones pantanoses, normalment la via es situava damunt d'un talús construït que deixava el camí sobre l'aigua. Un cas conegut és el de la Via Mausnerisca (Hautes-Fogues, Bèlgica), on apareix una veritable obra de fusteria, amb pilons, travessers i tauler de revestiment, de probable tradició indígena. Veure al respecte R. CHEVALIER, *Les voies romaines*, pp. 98-100, Paris, 1972.

151 La tradició de les "mines d'argent" de Borriol és molt antiga i té, sense dubtes, algun fonament. Existeix una boca d'entrada d'una mina, encara que no s'ha provat la seua antiguitat ni sabem el material que s'extreia. Subsisteix el topònim "Venta de l'Argenter" referit a una construcció pròxima. A l'altra banda del massís muntanyós, en la vall de Sant Joan de Moró, apareix un prim filó de galena argentífera, que cita F. ESTEVE GALVEZ, *El poblado ibérico de Montnegre*, Saitabi, 4-5, p. 35, Valencia, 1942, amb el qual tal vegada podria relacionar-se.

L'existència dels dos ramals s'explicaria amb dues funcions també diferenciades que podien ser, hipotèticament, l'ús privat per a la via i el transport a la costa per a la mina, a banda de la possibilitat de que ambdós elements pogueren estar relacionats.

152 Al "Llibre de Ordinacions" trobem, en les ordinacions posteriors al 1666, una referència a que "(el bestiar cabriu)... pot anar per lo camí de la mar fins al Quadro..." (REVEST, 1957, p. 178, Fol. CCXXXI).

153 PORCAR, 1933, p. 88; i FLETCHER i ALCÁCER, 1956, pàgs. 137 i 141.

en una ocasió amb el nom de Pas Empedrat ¹⁵⁴, al qual fem referència més amunt en parlar del Caminàs; per a acabar, podria citar-se la fotografia publicada per Traver del Pujol de Gas-set, en la qual es veu un empedrat, i que ell creu que pertany a un calçada romana ¹⁵⁵. Aquestes tres notícies, malgrat ser insuficients, permeten plantejar la hipòtesi de l'existència d'aquest ramal, que s'uniria també amb el Camí d'En Trilles, dotant a la zona del Grau d'una important xarxa de comunicacions.

4.6.4.— Centuriacions.

Tal i com ha mostrat Chevalier encara que les centuriacions estaven reservades, en principi, a les colònies de *ueterani*, en la pràctica aquest tipus de cadastre s'estenia també a terres distribuïdes sense vertadera creació de ciutats ¹⁵⁶. Per això no és estrany que poguem trobar-ne vestigis a les terres de La Plana, on ha quedat demostrat un intens poblament durant l'època romana.

Dos estudis han plantejat la seua possible existència al terme municipal de Castelló, dins d'una àrea compresa entre el riu Millars i la Serralada de les Palmes. A. López ha treballat sobre la xarxa de camins paral·lels existent a tres paratges de la zona d'antic secà del terme, i A. Bazzana ha iniciat l'estudi de les restes d'una trama ortogonal entorn al Caminàs, un vell itinerari possiblement pre-romà, en la zona d'horta vella, en la part més baixa del terme.

4.6.4.1.— L'àrea estudiada per A. López s'estén sobre el glacis pleistocè, al O. i NO. de la ciutat, des d'uns 30-40 m. d'altitud i en tres sectors, on trobem una xarxa de camins paral·lels, orientats de manera distinta en els tres paratges i a distàncies que coincideixen quasi exactament amb la meitat del costat de les centúries de 20 *actus* o 710 m., és a dir, separacions de 10 *actus* o 355 m. ¹⁵⁷. L'existència de camins rectilinis, a intervals de la longitud del costat de les centúries o dels seus múltiples i submúltiples, és, tal i com indica Chevalier, una de les dades més importants en estos casos ¹⁵⁸.

Es tracta d'antics terrenys de secà, amb cultius essencialment arboris de garrofera, vinya i ametller, transformats en la seua major part en regadiu, sobre tot per a taronges, des de finals del segle passat. Aquesta transformació —que encara dura— exigeix molts moviments de terres, anivellaments, séquies, etc., produint ademés una divisió parcel·laria més accentuada i nous camins particulars que, junt amb l'expansió dels masets en la part més immediata a la ciutat, han contribuït a esborrar els vestigis dels detalls parcel·lars antics.

Els camins apareixen clarament en les fotografies aèries i al Mapa Topogràfic Nacional a escala 1:50.000, i reben el nom —molt significatiu— de "camí quadra", generalment amb un patronímic d'alguna propietat i, en certs casos, un numeral ¹⁵⁹. Aquesta denominació únicament apareix en estos paratges concrets. La seua etimologia és del llatí *quadra* = un quadrat; en català té aquesta accepció específica de camí en Castelló, a banda d'altres més genèriques, com paratge o porció de terrenys d'un particular i espai de terra que es rega en un dia ¹⁶⁰.

El 1379/80, en amollonar el bovalar o devesa de Castelló, al NO. de la ciutat, precisament en un dels sectors estudiats (el que, seguint a López Gómez, denominarem A), hi han diverses cites de "quadra" o "camí de la quadra" i un "camí de la quadra prima" ¹⁶¹. Pocs anys després, el 1398, la majoria del secà era bosc o matoll, i les terres cultivades eren poques i aïllades ¹⁶². Açò, unit al fet de que fins ara no tinguem notícies sobre una parcel·lació quadrangular medieval a Castelló, fa pensar que aquesta xarxa de camins tan perfecta i geomètrica haja d'ésser forçosament anterior.

154 PORCAR, 1933, p. 84.

155 TRAVER, 1958, p. 27. Lám. XVI.

156 R. CHEVALIER, *La centuriation et les problèmes de la colonisation romaine*, Etudes Rurales, octobre-décembre, 1961, pp. 66-67, Paris.

157 LOPEZ, 1974.

158 R. CHEVALIER, *La centuriation romaine et la mise en valeur des sols dans la province de l'Afrique*, Information Géographique, 4, p. 149, Paris, 1958.

159 Quant a les fotografies, poden usar-se els fotogrames n.º 5134 5137 del rotlló n.º 65, els n.º 6800-6803 del rotlló n.º 80 i els n.º 10565-10568 del rotlló n.º 119 del vol de 1956 a escala aproximada 1:30.000. La xarxa de camins pot apreciar-se clarament a les fulles n.º 616 (Vilafamés) i 641 (Castelló de la Plana) del Mapa Topogràfic a escala 1:50.000 de l'Institut Geogràfic i Catastral, representades en la fig. n.º 1.

160 A. ALCOVER i F. de B. MOLL, citat. T. IX, p. 2, Barcelona, 1969.

161 REVEST, 1957, pàgs. 70 i 193.

162 SÁNCHEZ ADELL, 1973 b, p. 37.

Hi han tres sectors amb parcel·lació geomètrica mitjançant camins paral·lels a distàncies d'uns 355 m.: A) al NO. de la ciutat, entre el Riu Sec i la Serralada de Borriol; B) i C) a l'O., entre el riu Sec i la ratlla d'Almassora, a les dues bandes de l'antiga *Via Augusta*; en aquests dos últims sectors hi ha una lleugera diferència d'orientació. Cap dels tres té forma quadrada perfecta, com requereix l'esquema d'un *cardo* i *decumanus maximus*. En total, l'espai parcel·lat correspon a unes 36 centúries, unes 1.814 Ha.

Particularment interessant és el sector A, en el qual encara es conserven els topònims de Camí-Quadra Segona, Tercera i Quarta. Els noms derivats d'ordinals, que poden referir-se a la numeració de mil·liaris, límits o unitats de superfície, són trets molt importants a l'hora de rastrejar centuriacions ¹⁶³. La seua orientació és dona probablement per a adaptar-se al "piedmont", que s'estén en eixa direcció.

L'existència dels jaciments romans de les proximitats de la Quadra Na Tora i del Camí de la Ratlla de Borriol, situats a les proximitats o dins de les àrees possiblement centuriades, dona certa consistència a aquesta hipòtesi.

4.6.4.2.— Con ja hem vist en parlar del Caminàs, aquest vell itinerari pareix haver servit de base durant l'època romana per al traçat d'un o diferents cadastres, que el prendrien com a *cardo maximus*. L'orientació del parcel·lari, doncs, vindria condicionada per l'existència d'aquest camí d'origen pre-romà ¹⁶⁴.

La unitat de base usada pareix ser l'*actus*, amb una longitud mitja de 35'485 m. A distàncies regulars de 355 a 375 m., s'observen els vestigis de l'esquelet de camins que constitueixen la xarxa ortogonal de la centuriació. Més que els valors absoluts de les distàncies mesurades, és la repetició regular d'aquestes el que podria confirmar l'existència de les centuriacions.

Després de l'estudi dels plànols topogràfics i de les fotografies aèries, Bazzana conclueix que no hi ha un cadastre únic, segons un sola xarxa ortogonal articulada entorn de la intersecció d'un *cardo maximus* i d'un *decumanus maximus*, sinó que hi ha una sèrie de petites centuriacions disposades de Sud a Nord segons orientacions distintes, i presentant sovint zones de veritable superposició. Aquestes inflexions successives poden bé correspondre al traçat de la costa, o tal vegada a altres causes.

Altra anomalia existent és que el mòdul utilitzat no correspon a l'usat habitualment en el món hispano-romà: al costat d'un sistema de mesures basat en l'amplària de 20 *actus*, o siga 709'68 m., es troba també un mòdul veí de 1.160 m., el que representa un cadastre format per grans parcel·les de 32 *actus* de costat, o siga 134'56 Ha. Només en l'àrea situada entorn del Caminàs, es troben 15 grans parcel·les amb una superfície total explotable de 2.018 Ha.

Malgrat el treball de Bazzana, la confirmació de l'existència de centuriacions en la zona d'horta vella dels termes de Castelló i Almassora, requereix un rigurós estudi que aborde amb serietat aquests complexos problemes. Com als sectors estudiats en la part oest del terme, les troballes arqueològiques pareixen confirmar la hipòtesi d'un dens poblament romà. Tot indica que en època romana, les terres més pròximes a la costa, inclús part de la marjaleria, van estar aprofitades per al cultiu, la qual cosa fa pensar en possibles obres de drenatge i canalització d'aigües que més tard — amb la baixa romanitat i l'Alta Edat Mitjana — es perdrien, passant la costa de nou a tindre la configuració inculca que ha perdurat en molts llocs fins als nostres dies.

4.7.— *Cultura hispano-musulmana.*

A mitjans del segle X, el geògraf cordobés Al-Razi cita, en parlar del districte de Tortosa, dues vies de comunicació entre aquesta ciutat i València, indicant que la distància entre ambdues ciutats és de 150 milles pel camí "de Mastrònia", però que "si es pren la calçada antiga, que es diu: dels fills de Darache, la distància es superior" ¹⁶⁵.

Ja en la segona meitat del segle XII, Al-Idrísí parla únicament del camí que des de Peñíscola es dirigia cap a Borriana ¹⁶⁶. Aquest mateix autor cita en la seua "Geografia" una localitat

¹⁶³ R. CHEVALIER, citat, 1961, p. 59.

¹⁶⁴ BAZZANA, 1978 a.

¹⁶⁵ P. GAYANGOS, *Autenticidad de la crónica del Moro Racis*, citat, p. 41; CHABRET, 1977, p. 42, i P. GUICHARD, *El topónimo "Vinarragel"*, citat, p. 10.

¹⁶⁶ E. SAAVEDRA, *La Geografía del Edrisi*, citat, pp. 181-182.

amb el nom de *Castelli* que va ésser identificada per Conde amb el Castell Vell i, segons la tradició erudita de moda, també amb la *Kartalias* d'Estrabó¹⁶⁷. Més tard, Saavedra la situa encertadament cap al Nord, tal i com s'ha vingut fent des d'aleshores¹⁶⁸.

Al vers 1329 del "Poema del Mío Cid" apareix un *Castejón* que Menéndez Pidal pensa que pot tractar-se del "Castelló de Borriana" de la "Crònica de Jaume I"¹⁶⁹. Tanmateix, i com ja va apuntar Betí, aquest *Castejón* no va poder ser mai el Castell Vell, car en el Poema es cita a continuació de *Çebolla* (El Puig), i després d'haver esmentat les terres castellonenques ja conquerides¹⁷⁰.

Amb posterioritat a la presència del Cid per aquestes terres, el Castell Vell pareix que va passar a ser propietat aragonesa, segons es dedueix d'uns documents replegats per Menéndez Pidal¹⁷¹.

El 1178, Alfons III fa donació a la Catedral de Tortosa del *Castrum vel villa de Khadrel*, adjudicant-li un terme equivalent als actuals de Castelló i Almassora junts¹⁷².

Més endavant, en la tardor del 1233, després d'haver estat conquerida Borriana, el Castell Vell es va rendir a Jaume I¹⁷³.

A partir de la primera donació de 1178, les referències al Castell Vell pareixen demostrar l'existència d'una dualitat de nuclis de població. El *Castrum* o lloc fortificat, situat en les estríbacions de la Serralada de les Palmes, i la vil·la o alqueria de Fadrell, més pròxima a l'horta; ambdós nuclis deuriem estar inclosos dins un mateix territori, l'autoritat del qual residiria probablement en el primer¹⁷⁴.

Després de la conquesta cristiana, i al contrari del que esdevingué en altres àrees situades més cap al Sud, aquesta zona fou en gran part abandonada per la població musulmana, especialment a partir de la sublevació d'Alharzac, quan Jaume I va decidir expulsar els moros a finals del 1247 o principis del 1248¹⁷⁵.

Entre 1249 i 1252 es registren la majoria de donacions de terres de cultiu i cases. En aques-

167 No hem pogut consultar directament l'obra de J. A. CONDE, *Descripción de España de Xerif Aledris*, Madrid, 1799, l'opinió del qual coneixem per BALBÁS, 1887, pp. 20-21, i CHABRET, 1977, p. 11.

168 E. SAAVEDRA, *La Geografía de España del Edrisi*, citat, p. 40, localitza la "Ràbida de Castell" al Castell de Polpis; R. DOZY et J. DE GOEJE, *Edrisi, Description de l'Afrique et de l'Espagne*, p. 232, Leyde, 1866, réed. Leyde, 1968, la identifiquen amb el Castell de Xivert; A. BAZZANA, *Problèmes d'architecture militaire au Levant Espagnol: Le Château d'Alcalá de Chivert*, Château-Gaillard, VIII, pp. 23-24, Caen, 1976, nega aquesta possibilitat. Tal vegada la identificació més aproximada siga la de F. HERNÁNDEZ JIMÉNEZ, *El Ribát de Kascallu en la provincia de Marmaria*, Al Andalus, IV, pp. 317-332, Madrid, 1936-39, qui creu que pot ser Sant Carles de la Ràpita (Tarragona). L'errònia identificació realitzada per Conde, en formular l'equació *Kartalias-Castaly-Castelló*, ha estat un pas molt important per a la divulgació del nom "Castàlia" i la seua identificació amb el Castell Vell.

169 MENÉNDEZ, 1946, p. 1076. Pot tractar-se també de Castelló del Duc. Els versos del Poema són els següents:

"ganada a Xérica e a Onda por nombre,
priso a Almenar e a Murviedro que es myor,
assi fizo Çebolla e adelant Castejón,

1330 e Peña Cadiella, que es una Peña fuort";

Replega la identificació de MALO, 1857, p. 63, i de CHABRET, 1977, p. 11.

170 BETÍ, 1926, pp. 33-35.

171 En aquesta sèrie de documents, de finals del segle XI i principis del XII, apareix un "Castilgone" identificable amb el Castell Vell. MENÉNDEZ, 1947, pp. 771-773: en un document de 30 de novembre del 1095 apareix un "Fortunio Ioannes de Kastilgón"; en altre, tal vegada del 1096, en el qual el rei Pere dona una almunia al monestir de Jesús Nazareno de Montearagón: "...Rodericus Gostioz in *Castilgone* ripa de mare..."; de l'any 1100, un document en el qual el rei Pere dona a Santa Maria de Tolba l'almunia de Segarra, en terme de Falces: "...et in Guelga et in Orpesa et *Castilione*..."; et meo zite don Monnio in *Castilgone*..."; de l'any 1103, un document en el qual el rei Pere dona a Galindo les cases d'Abin Fahre de temps dels moros a Bolea: "Fortunio Sangiz in Kolja et in *Castilion* de ripa de mare...". Sobre el mateix, veure TRAVER, 1957, pp. 28-29.

172 BETÍ, 1926, pàgs. 36 i 181. Aquesta donació es repetirà el 1224 i per dues vegades consecutives l'any següent, 1225 (BETÍ, 1926, p. 37).

173 La cita concreta de la conquesta diu així: "...Quan forem aquí hagueren gran alegria aquells que nos hi havíem deixat, y estan aquí feyen calvacades los nostres... i guanyaren *Castelló de Burriana* i *Borriol*..." (JAUME I, 1926-62, Vol. IV, p. 10). Sobre la Conquesta veure: BETÍ, 1926, p. 40; RAMÓN DE MARIA, 1933, p. 203; GUAL, 1949, p. 437; GARCIA, 1952, p. 118.

174 Deixant a banda els documents que aporta R. Menéndez Pidal, des de què apareix per primera vegada el 1178, les denominacions del Castell Vell són molt variades: el 1178 i 1224 apareix com *Castrum vel villa de Khadrel*; en abril de 1225 apareix com *Castrum de Khadrel*; en setembre del mateix any, com *Castrum et villa de Ahadrel*; el 1242, com *lloch de Adrell*; el 1245, com *Alqueria de Hadrel*; en la Crònica, com *Castelló de Borriana*, etc.

Aquesta dualitat es correspon probablement a les diferents funcions d'ambdós nuclis: administrativa i militar el castell (BURRIEL, 1971, p. 9), agrícola i comercial l'alqueria; prova d'açò podria ser el que Fadrell, el 1178, tinguera mercat setmanal els divendres (SÁNCHEZ ADELL, 1973 b, p. 152). Després de la Conquesta cristiana, es produeix un canvi en la concepció del poblament, assimilant les funcions administrativa i econòmica en la nova fundació, i abandonant el castell (BURRIEL, 1971, p. 10).

175 GARCIA, 1952, p. 119; SÁNCHEZ ADELL, 1973 a, p. 35, i A. BAZZANA et P. GUICHARD, *Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol*, Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale, p. 14, Palermo, 1976.

tes donacions es mencionen algunes alqueries, el nom de les quals assenyala un poblament d'origen bereber ¹⁷⁶:

— 1242: *Benimucarra, Benicatel i Hadrel, Kadrel o Fadrell*.

— 1249: *Almalafa, Benifayren, Benarabe i Benimarra*.

— 1252: *Binafut, Binaciet i Teccida*.

D'un total de 31 donacions de cases, 30 es refereixen a l'alqueria de *Benirabe* ¹⁷⁷. Al seu entorn es degué emplaçar el nou nucli de població cristiana, car en un document de 1315 sobre un pleit de termes entre Borriol i Castelló, a aquest últim se li denomina encara *Benirabe* ¹⁷⁸. Possibles vestigis de l'antiga alqueria són uns banys àrabs existents junt a la muralla, aproximadament on està l'actual plaça d'Hernan Cortés. Aquesta petita instal·lació, avaluada en 800 sous, amb un cens de 18 sous, va estar transformada el 1599 en fàbrica de sabó ¹⁷⁹.

Respecte de la situació de les alqueries que apareixien en les donacions, Sánchez Adell creu que podrien situar-se al llarg del Caminàs, en la intersecció dels camins que baixen cap a la mar ¹⁸⁰. Tanmateix, el poblament musulmà degué estendre's també per la resta del terme; tal vegada en menor densitat, com pareix deduir-se de les troballes arqueològiques, i de l'existència d'altres topònims que permeten la localització de nuclis menors de població que no van tindre continuïtat després de la conquesta cristiana (Fig. 20).

El regadiu i la xarxa de séquies degueren constituir-se ja en època musulmana, si no tenen origen romà, determinant un hàbitat rural dispers organitzat en alqueries que tenien com centre a Fadrell ¹⁸¹. En aquest sentit, es pot dir que encara avui en dia l'horta de Fadrell ofereix certa autonomia i privilegis, inclús amb reglamentació pròpia, respecte de l'organització general del reg en Castelló ¹⁸².

4.7.1. — R. Hugué, a principis de segle, és el primer en qüestionar l'origen antic del Castell Vell i la seua identificació amb la *Kartalias* d'Estrabó, plantejant-se el problema a nivell de restes materials ¹⁸³. D'aquesta manera, distingeix als murs del Castell dos tipus de parament: el de tapial, corresponent a les construccions musulmanes, i el de pedra i argamassa, ja de moments posteriors a la conquesta cristiana.

La primera excavació de què tenim notícia més detallada és la que va realitzar Esteve el 1925, al peu de l'esplanada que s'estén davant del pòrtic de l'Ermida, replegant dos plats de Manises de finals del segle XV o principis del XVI, amb motius en blau i daurat. Entre els materials estudiats per ell, i corresponents a època medieval, apareix ceràmica ordinària sense vernis, amb decoració de plom de color melat, o amb bany verd de malaquita; ceràmica bescuita-

176 BETÍ, 1926, pàgs. 39 i 185-186. En l'actualitat es conserven els noms d'algunes d'aquestes alqueries en topònims de partides: Almalafa, Fadrell i Taixida; el nom de l'alqueria de *Binaciet* es correspon probablement amb el de l'actual partida de Vinatxell, tal i com ho va suposar BALBÁS, 1892, p. 62, nota I. Altres noms actuals de partides d'origen àrab, que no es corresponen amb els de les alqueries citades, són: Benadressa, Rafalafena i Vinamargo. Alguns d'aquests últims apareixen documentats el 1379/80 al "Llibre de Ordinacions", amb altres topònims actualment perduts: Partida d'Almalafa, *Scorredor de Beneyt*, Camí de Rafalafena, Partida de Vinamargo... (REVEST, 1957, pàgs. 76, 157 i 194). D'aquests és particularment interessant el de Rafalafena, puix que deriva de *Rahal*, finca rural amb una o diferents cases, de significat paregut al d'alqueria, encara que tal vegada fóra menor que aquestes en extensió i nombre de cases, posat que mentre que el rahal es concedeix a un sol poblador, l'alqueria es reparteix normalment entre diferents, arribant en ocasions a fer-ho entre 40 o 50 (CABANES i FERRER, 1979, I, p. 294, i també LOPEZ, 1957, p. 33). Un altre cas paregut el tenim documentat al repartiment de Xilxes, on apareix una alqueria que es diu *Raal* (BALBÁS, 1892, p. 64). Altres derivats del mateix terme els tenim a Morvedre: Rafalaceit i Rafalpel.

Un altre topònim no conservat que apareix al "Llibre de Quadrelles" és el ja esmentat d'*Alcúdia*, que ve a significar pujol o elevació, i que pareix que estava situada poc abans d'arribar al Riu Sec, entre el Camí dels Molins i el Caminàs (TRAVER, 1958, pàgs. 107 i 146).

177 BETÍ, 1926, pàgs. 61-63 i 185. En la donació més important, després de concedir terres a prou persones, es diu que a cadascun li correspon també una casa en Benirabe: "...unicuique domos in Benirabe...".

178 BETÍ, 1926, p. 62; SÁNCHEZ ADELL, 1952, p. 45: "De les dites afrontacions en ves Castelló lo cual havia nom Benirabe, en ves Fadrell e Almoçora". També A. BAZZANA et P. GUICHARD, *Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol*, citat, p. 15. Tanmateix, BALBÁS, 1887, p. 62, creu que Benirabe es refereix, contradictòriament, al topònim Vinatxell.

179 SÁNCHEZ ADELL, 1973 b, p. 175.

180 SÁNCHEZ ADELL, 1976, p. 38. Tal vegada les ermites existents al llarg del Caminàs van ser construïdes en llocs d'antic hàbitat musulmà: Sant Jaume de Fadrell, Sant Josep, Mare de Déu del Liedó i Sant Francesc de la Font. Aquest fenomen, comprovat en el cas de Fadrell, podria estendre's a la resta d'ermites, com ocorre també a la Magdalena: Sant Isidre, Sant Gregori, Sant Miquel i Sant Roc de Canet.

Respecte de la suposició de Sánchez Adell, podria comprovar-se en el cas de l'alqueria de *Benicatel*, en la donació de la qual, el 1242, es diu que afronta amb la séquia i la via pública: "campum cum corrallo qui est in termino Castellonis Burrianae, in alqueria de *Benicatel*, sicut confrontatur ex una parte in cequia et in via publica et in honore R. de Pauls et G. Rossillione et G. Cercam...". (CABANES i FERRER, 1979, I, p. 183, n.º 1676, i també BALBÁS, 1892, p. 62).

181 BURRIEL, 1971, p. 9.

182 TRAVER, 1958, p. 137, i LOPEZ, 1966, p. 86.

183 HUGUÉ, 1913.

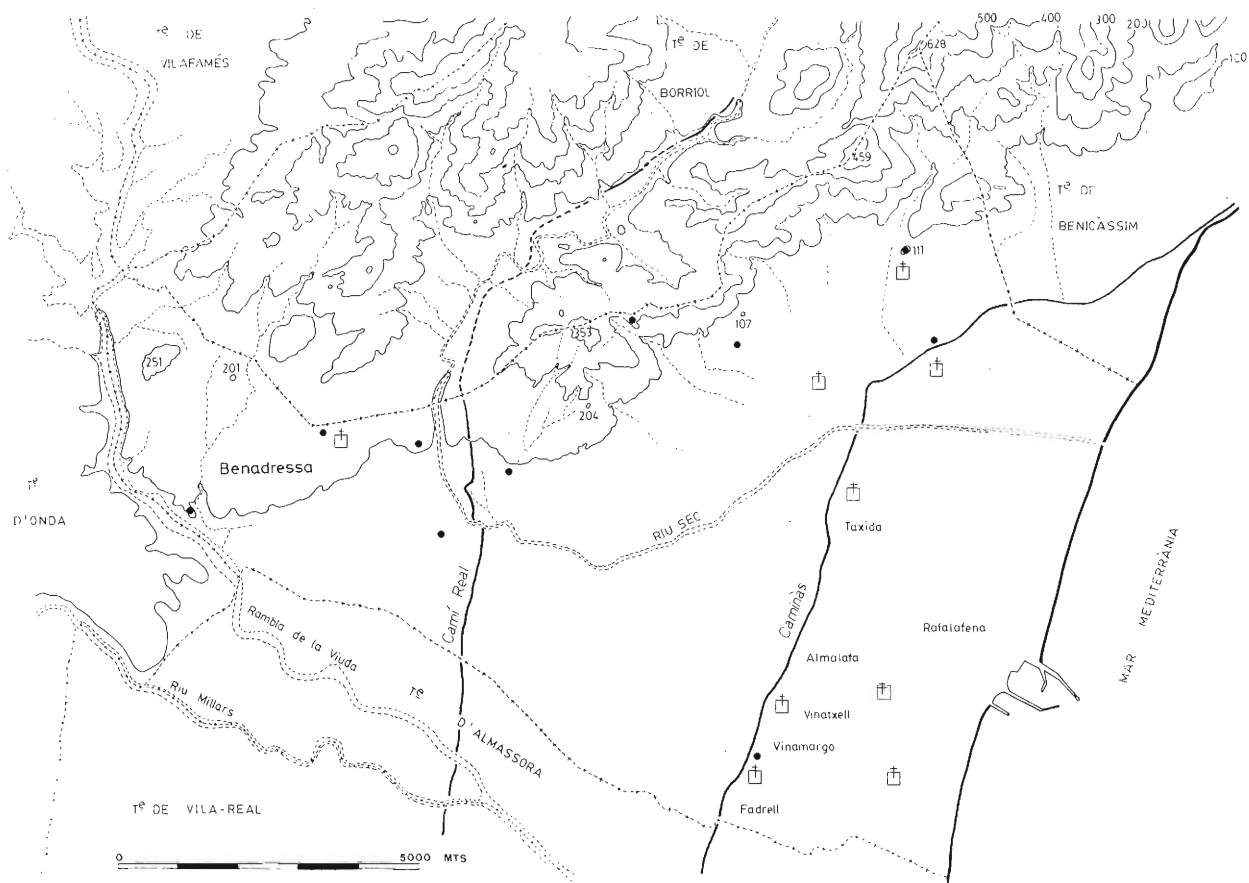

Fig. 20 — Mapa del terme municipal amb la situació dels establiments i camins durant l'època musulmana.

da amb decoració pintada en manganés i fines incisions de punxó; fragments de grans gerres amb cordons aplicats i repussats amb motius estampillats, i, per últim, vasos molts fins decorats a la corda seca¹⁸⁴.

El 1950 es van realitzar excavacions en l'angle NE. del castell, en la poterna que mira a la Sang del Moro, on va aparèixer abundant ceràmica medieval, perdurant els tipus descrits per Esteve fins al segle XIII i essent la ceràmica posterior molt escassa. Destaquen un pitxer reconstruït en part, una petita àmfora de vidre de color blau sense nanses, quasi completa, i uns grans claus de ferro conservats molt malament. En 1951 es va realitzar una altra campanya d'excavacions dirigida per Porcar i Codina, descobrint-se part de la conducció i bassa de les obres hidràuliques que abastien el poblat¹⁸⁵. Amb posterioritat, el 1952 i 1959, es van realitzar noves excavacions, els resultats de les quals no van ser mai publicats.

Darrerament, Bazzana ha realitzat dues campanyes d'excavacions, el 1977 i 1978, en l'àrea NE. i centre del castell. Paral·lelament a la publicació dels primers resultats, s'ha publicat també l'estudi d'un lot de materials ceràmics existents al Museu de Belles Arts de Castelló, procedents d'excavacions anteriors.

Tota la part Nord de la fortificació és d'època musulmana i subsisteix encara. Hi ha una muralla amb torres rodones ocupant tot el cim i voltant la vila. La part nord està construïda amb la tècnica del tapial, característica dels edificis musulmans primitius: sobre una base de gros aparell irregular, es distingeixen algunes filades horitzontals de pedres calcàries planes amb morter, desenrotllant-se per damunt una obra de formigó realitzada amb caixons¹⁸⁶. Les excavacions han permès reconèixer l'existència d'una sèrie d'estructures corresponents en la seua majoria a vivendes, i gran abundància de ceràmiques llises, pintades, envernissades i amb decoracions plàstiques, la cronologia de les quals s'estén entre els segles X i XIII¹⁸⁷.

L'expressió "Castelló veyl del sas" que apareix en alguns documents del s. XIII, pareix fer referència al primer dels recintes de les alqueries fortificades: l'aldea circumdada per una defensa fràgil, aparentment de fusta. Aquest terme provendria del llatí *Saccus* i designaria la zona *intra muros*, coneguda també amb el nom de "la vila"¹⁸⁸.

Al peu del Tossalet de la Magdalena, en la part est, mirant a la mar, va aparèixer fa alguns anys en transformar en regadiu eixa zona, una necròpolis amb tombes formades per lloses que contenien únicament l'esquelet, que va ser completament destruïda. Per les seues característiques podria tractar-se de la necròpolis de l'establiment musulmà del castell.

Per últim, és interessant ressenyar la notícia replegada per Porcar de què des de la Font de la Salut a la Magdalena hi havia una canal subterrània de tubs de ceràmica, que l'aladre treia en les vessants adjuntes al Barranc i Camí de l'Algepsar¹⁸⁹. Porcar li atribueix un origen àrab¹⁹⁰.

4.7.2.— La partida del Pla del Moro està situada al NO. del terme de Castelló i limitada per la de Benadressa, el Riu Sec i el terme de Borriol. En ella, i al voltant del Mas del Cigalero, Porcar situa tres importants conjunts de ruïnes musulmanes¹⁹¹:

a) construcció de planta quadrada amb murs d'1'30 m. de gruixària, 9 m. de costat i 7 m. d'altura, amb pisos. Els fonaments d'aquestes parets eren de calç i pedra, i estaven fetes amb

184 ESTEVE. 1952, pp. 150-152.

185 PUERTO. 1951, p. 26. El 22 de desembre de 1950, l'alcalde de Castelló, Carles Fabra, es dirigeix a Porcar per a agrair-li els treballs realitzats en col·laboració amb E. Codina a la Magdalena durant els mesos d'octubre i novembre, anunciant-li la formació d'un museu local del qual serà inici la col·lecció trobada en les excavacions (PUERTO, 1964, p. 163).

Respecte de les obres hidràuliques, veure SANCHEZ GOZALBO, 1952, p. 131, nota 1. Probablement aquesta bassa siga la descrita per BAZZANA, 1977, p. 184, que formaria part del sistema de replegada d'aigua, paregut a l'estudiat al Castillo de Montánchez (Cáceres) per B. PAVON MALDONADO, *Arqueologia musulmana en Cáceres (aljibes medievales)*, Al Andalus, XXXII, p. 190, Madrid, 1967.

186 BAZZANA, 1978 b, pàgs. 183 i 194.

187 BAZZANA, 1977. La ceràmica del museu apareix en MONTMESSIN, 1977.

188 RAMON DE MARIA, 1933, pàgs. 201 i 206; i A. BAZZANA et P. GUICHARD, *Les tours de defense de la Huerta de Valence au XIIIe s.*, M. C. V., XIV, p. 96, París, 1978.

189 PORCAR, 1931 a, p. 113.

190 Es tracta d'un tipus d'obra poc freqüent i de gran interès, que cal relacionar amb el sistema de replegada d'aigua del castell.

191 PORCAR, 1931 d, i PORCAR, 1948, p. 35. En eixa part del terme hi ha una cita medieval d'una "Torreta d'en Prinos", tal vegada la del Pla del Moro (TRAVER, 1958, p. 154).

“càrrega de concreció d'argila revocada de morter”. En ella apareixia ceràmica comú. La tradició diu que era la “casa de la vila”.

b) construcció adjunta al Mas del Cigalero, formada per dos aljubs bessons de 3'50 per 10 m. i 3'7 m. d'altura. Les parets son grosses i les voltes de canó, de pedra plana o lloses. Al pavimentar-les van aparèixer parets que les subdividien.

c) la tercera planta presentava un fonament de calç i pedra que tancava un espai de 3'50 per 10 m. Adjunt tenia un gran aljub excavat al tapàs, amb la volta del conglomerat petri natural. Apareixia ceràmica de Paterna dels segles XI-XII.

Les estructures *a* i *b* diu Porcar que es coordinaven formant part d'un recinte quadrat amb pati, el centre del qual seria la planta *a*. Les parets laterals de l'estructura *b* sols estaven ocupades en la seua meitat per la volta, pel que pensava que deurien haver-ne més. Una d'elles era la quadra del mas —avui abandonat—, l'altra estava arruïnada i ja no es conserva. Originalment, i segons la seua interpretació, aquestes construccions formarien un colze del pati abans citat.

Porcar assenyala una desproporció entre les condicions agrícoles o estratègiques del Pla del Moro, sense aigua, i les característiques monumentals d'aquestes ruïnes. Buscant-les una funció, conclueix que probablement serien part d'una venta que estaria a la vora dreta del riu, semblant a la que hi hauria a l'Ermita de Sant Vicent de Borriol, per a quan no es poguera travessar aquest.

Des del 1931 aquestes construccions han sofert una destrucció notable. L'estructura *c* ha estat aprofitada per a la construcció d'una caseta, essent els terrenys dels voltants transformats en tarongerals; de l'estructura *b* es conserva una de les dues construccions servint de paret al pati del mas, i se li han afegit uns contraforts laterals; a uns 50 m. del mas i en direcció SE. es troba el que queda d'una torre, consistent en dos murs corresponents a un cantó, el major dels quals té uns 4 m. d'altura i 6'87 m. de llarg, i el més petit medeix 1'15 m. d'altura i 2'35 m. de llarg. La seua cara inferior apareix molt erosionada, tenint d'amplària uns 55 cm. El mur està format per grans caixons de tapial de 2'20 per 1'15 m. A les línies de junta dels distints caixons hi han uns forats a 65 cm. de distància, algun dels quals conserva un tros de fusta i, a la part de dalt, una pedra plana de tamany mitjà. El tapial està format d'argila rogenca i petites pedres, amb un revoc exterior d'argamassa de calç i grava, que es conserva en estretes franjes en alguns punts de la cara interna del mur més gran.

Fa poc, els camps situats al seu voltant s'han remogut per a la seua transformació en regadiu, respectant la torre. Al seu costat, i en la part que deuria correspondre a l'interior, van aparèixer nombrosos fragments ossis i ceràmics. Entre aquests últims vam poder replegar els següents (Fig. 21):

- 1 — fragment de vora d'un gran recipient, de pasta ataronjada a l'interior i rogenca a l'exterior, de tacte suau.
- 2 — fragment de vora d'un gran recipient de pasta rogenca i superfície del mateix color.
- 3 — fragment de vora d'un gibrell de pasta rogenca, envernissat de verd per dins i recobert d'ocre a l'exterior.
- 4 — fragment de panxa d'un recipient de gran tamany, de pasta grisenc a l'interior i ataronjada en superfície, amb un recobriment grisenc, i decoració amb pentinat ondulat.
- 5 — fragment de vora d'un gibrell de pasta rogenca, envernissat de verd per dins i recobert d'ocre a l'exterior.
- 6 — fragment de panxa d'un recipient de gran tamany, de similars característiques que el n.º 4, amb decoració de franges d'incisions ondulades.
- 7 — part inferior del cos i base d'un cànter, de pasta rogenca i parets llises.

També apareixien abundants fragments de rajoles de pasta rogenca i tamany regular de 14'2 x 29'2 x 4 cm.¹⁹² i alguns fragments de ceràmica amb vernís verdós o ocre a l'interior.

¹⁹² La proporció d'aquestes rajoles es correspon amb la típica de les rajoles almohades, adoptada ja a Sevilla al s. XII, i que és doble de llarg que d'ample per uns 4 ó 5 cm. de gruix. Concretament, les rajoles de la Torre de Machuca de l'Alhambra de Granada tenen les mateixes mides que aquestes: B. PAVÓN MALDONADO, *Arqueología musulmana en Cáceres*, citat, p. 185.

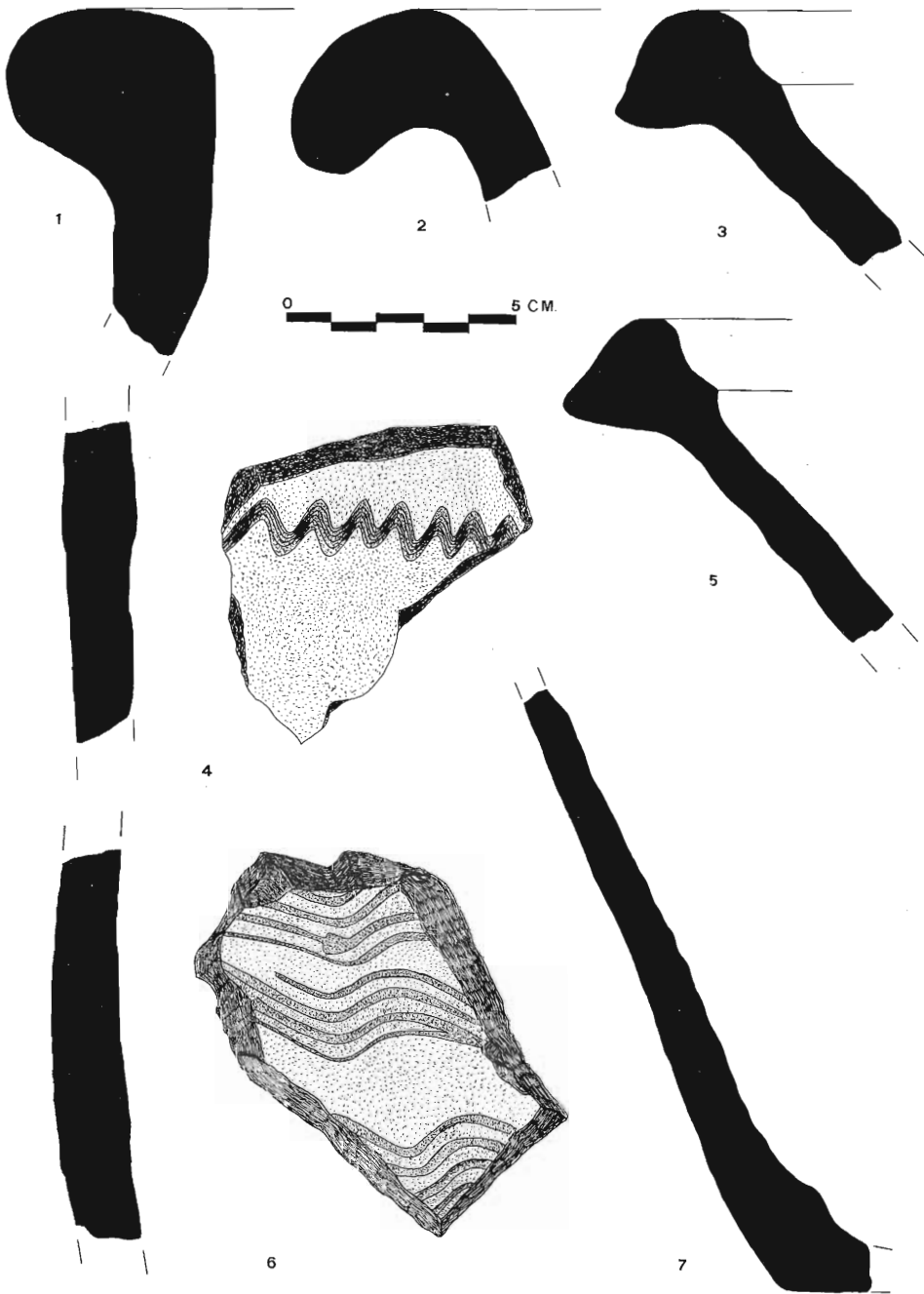

Fig. 21 — Torre del Pla del Moro.

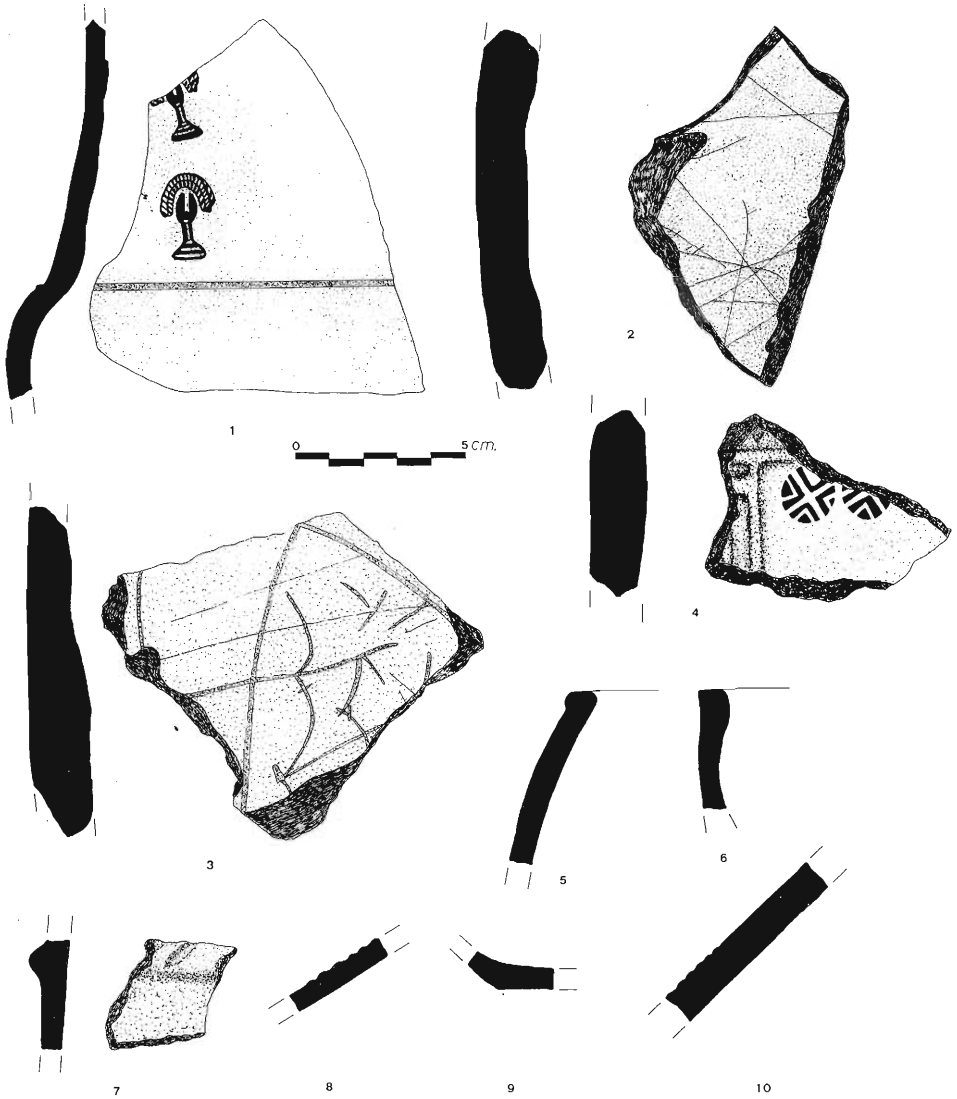

Fig. 22 — Pla del Moro: 1 al 4; poblat medieval sobre la Rambla de la Viuda: 5 al 9; Vinamargo: 10.

De la col·lecció Porcar tenim també alguns fragments ceràmics (Fig. 22, n.º 1 al 3):

- 1 — fragment de panxa d'un recipient carenat, de pasta marró, amb un diàmetre màxim de 24 cm., que presenta una estampilla i part d'altra de difícil identificació, de les quals hem trobat paral·lels al Pilonet de Santa Bàrbara (La Vilavella), publicats en aquest mateix volum, i a los Villares (Caudete de las Fuentes, València), encara inèdits.
- 2 — fragment de panxa d'un gran recipient, de pasta roig-ataronjada i superfície externa groguenca, amb nombroses incisions allargades.
- 3 — fragment semblant en tot a l'anterior.

Replegat per membres de l'Associació Arqueològica de Castelló, tenim una interessant peça ceràmica:

- fragment del cos d'un gran recipient, de pasta ocre, amb una estampilla i part d'altra de forma arrodonida, que representen un motiu cruciforme (Fig. 22, n.º 4).

Aquesta ceràmica es correspon amb les característiques constructives de la gran torre de 9 m. de costat de què parla Porcar, tal vegada el centre d'un recinte dins del qual hi haurien altres construccions. La torre és del tipus de les descrites per Bazzana i Guichard a l'horta de València, poc estudiades fins al moment en terres castellonenques, la cronologia de les quals s'estén principalment durant els segles XI-XII¹⁹³.

4.7.3.— El Castellet, conegut en el segle XIV amb el nom de "Castell de Nadal"¹⁹⁴, pareix ser també una construcció hispano-musulma, segons pot deduir-se de l'escassa ceràmica medieval que hi apareix, malgrat que no s'haja fet mai un estudi detallat que permeta concretar l'època de la seua construcció.

4.7.4.— Als voltants de l'Ermida de Sant Jaume de Fadrell apareixen, segons notícia de Porcar, vestigis d'alqueries, parets i aqüeductes de factura medieval, amb abundant ceràmica de la mateixa època¹⁹⁵.

4.7.5.— Segons Porcar, la planta del Molí de la Font és d'origen àrab. Aigües avall i a la vora del molí, hi havien, anys enrere, dins la séquia uns monolits, fragments de moles i altres peces de pedra antigues¹⁹⁶.

4.7.6.— A la Masia de Cebrian, antiga Ermida de Sant Miquel, Porcar cita unes voltes de caràcter medieval¹⁹⁷.

4.7.7.— A la vora del Camí Vell de Ribesalbes, al seu costat dret segons es va a Castelló, i prop de la Quadre de Portolés, hi ha un aljub de planta rectangular, cobert amb volta de canó, avui mig arruïnat i soterrat. Es de semblants característiques a l'omònim del Camí de l'Aljub (Borriol). Tal vegada puga identificar-se amb el que apareix en una cita d'un document de 1398, en el qual es nomena una parcel·la dedicada a bojar en "l'aljub", prop del Camí de L'Alicora¹⁹⁸.

4.7.8.— En una petita altura entre la Rambla i el Barranc del Malvestit, en la partida de la Benadresa, i en un terreny que en la seua major part ha estat transformat recentment en regadiu, es troben encara indicis d'un establiment medieval. Vam poder replegar encara alguns fragments ceràmics (Fig. 22, n.º 5 al 9):

- fragment de vora, de pasta gris a l'interior i ataronjada a l'exterior, pertanyent a un recipient del tipus olla.

193 A. BAZZANA et P. GUICHARD, *Les tours de defense de la Huerta de Valence au XIIIe s.*, citat. Al Repartiment de Borriana apareixen citades quatre torres: P. RAMÓN DE MARIA, *El Repartiment de Burriana y Villarreal*, pàgs. 7, 9, 25 i 28. València, 1935, i també P. GUICHARD i N. MESADO, *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*, citat, p. 29, cita n.º 13, planxes, n.º IX, X i XI. Aquestes torres pareixen haver format part d'alqueries més que d'un hipotètic cinturó de defensa de la ciutat de Borriana. Tal vegada per a la defensa de la costa, tenim documentada altra en Moncofa: la "Ràpita de Moncofa", prop de la qual es van realitzar els tractes per a la rendició dels castells de la zona quan va conquesta cristiana (JAUME I, 1926-62, vol. V, pp. 31-45 i M. C. BARCELO TORRES, *Notas para una historia*, en "La Vilavella. Estudio Arqueológico-Histórico", citat, pp. 168-169). Aquesta torre es degué arruïnar, car a finals del s. XVI va ser reconstruïda, essent encara visible (Síndico de la villa sobre salvaguardia. Real Audiencia. Procesos Madrid, letra S, n.º 442, A. R. V., Nules, 1580).

194 Al "Llibre de Ordinacions", parlant de l'amollonament del Bovalar, el 1379/80, es cita "lo castell apel·lat de Nadal" (REVIST, 1957, Cap. LXXIV, p. 69).

195 PORCAR, 1948, p. 35.

196 PORCAR, 1931 c, p. 115.

197 PORCAR, 1948, p. 35.

198 SANCHEZ ADELL, 1973 b, p. 155.

- fragment de vora, de pasta rogenca, amb desgredixant gros, d'un recipient paregut.
- fragment de panxa, de pasta rogenca i superfície exterior ataronjada, amb desgredixant gros, i un cordó aplicat amb ungulacions.
- fragment de panxa, de pasta gris a l'interior i ocre a l'exterior, amb desgredixant irregular, decorat amb estries.
- fragment pertanyent a la base i a l'arrancament del cos d'un plat, de pasta gris a l'interior i ocre a l'exterior, amb desgredixant gros.

4.7.9.— A la partida de Vinamargo, no lluny del Caminàs, hem pogut replegar encara alguns fragments ceràmics d'aspecte medieval, entre els que destaca un fragment de panxa d'un gran recipient decorat amb estries (Fig. 22, n.º 10).

4.7.10.— També hi han notícies d'altre aljub, de semblants característiques als ja vists, prop de la carretera de Borriol, entre aquesta i el Camí Real.

4.7.11.— Fa alguns anys, segons notícia que hem pogut replegar, quan s'estaven efectuant les obres d'excavació per a l'autopista, va aparèixer prop de la Senda de la Palla una necròpolis d'aspecte medieval, amb nombroses tombes formades per lloses, moltes de les quals es van quedar soterrades en terraplenar la zona. Fàcilment podria correspondre a alguna alqueria musulmana situada en les proximitats, o tal vegada a algun establiment d'altura no localitzat.

Anexe: la Mare de Déu del Lledó

Un recent estudi de J. Campos sobre la imatge de la Mare de Déu del Lledó, ha plantejat obertament el problema del seu possible origen prehistòric ¹⁹⁹. Aquesta opinió, que ja va ser coneguda probablement per Sarthou ²⁰⁰, ha estat acceptada modernament de forma generalitzada, malgrat que no s'ha realitzat encara un estudi estrictament arqueològic que aporte noves dades. Sense pretendre endinsar-nos en aquest suggestiu problema, intentarem replegar tota la documentació existent i les interessants aportacions de Campos, per a oferir un estat actual de la qüestió.

El 1398 apareix per primera vegada en alguns documents una referència al "pujol de Lledó" ²⁰¹. Lledó era, segons assenyala Sánchez Adell, un tros de "terra", terres situades en allò que avui és horta, que llavors no fruien de reg o tal vegada el tenien amb aigües sobrants. Alguna vegada se li diu "terra campa", denominació que encara avui s'aplica a les parcel·les carents d'arborat i dedicades a cultius de temporada ²⁰².

La primera vegada que apareix citada l'Ermida de la Mare de Déu del Lledó, és en un document del 19 de gener de 1379 del "Llibre d'Albarans", conservat al "Llibre de Consells" de l'any 1382-83 ²⁰³. Un document de l'Arxiu Municipal, que diu ser copiat del "Llibre del be i del mal" de la ciutat de València, situa la troballa de la imatge l'any 1366 ²⁰⁴. Un posterior estudi estilístic de l'esmentat document, el situa en data més moderna, tot i que demostra la inexistència del suposat llibre ²⁰⁵. Per altra banda, la data del 1366 sembla massa recent per a la troballa, ja que pocs anys després —el 1379— el culte pareix molt arrelat i estès, car ja es parlava de què l'església era menuda per a la gran afluença de fidels ²⁰⁶; més endavant, als inventaris del segle XVII, a partir del 1666, es cita una "llosa" conservada a l'ermitori, sota la qual es va trobar la imatge segons la tradició ²⁰⁷.

Aquesta imatge és una figureta d'alabastre de 7 cm. d'altura ²⁰⁸. La seua base de sustentació —que sembla correspondre a la regió hipogàstrica— i la part dorsal estan recobertes en

¹⁹⁹ CAMPOS, 1979.

²⁰⁰ SARTHOU, s. a., p. 383, nota 212: "No nos ha sido fácil examinar de cerca esta venerada y diminuta escultura, pero alguna persona perita que lo ha conseguido, nos expone opiniones que no nos atrevemos a transcribir".

²⁰¹ SÁNCHEZ ADELL, 1976, p. 32.

²⁰² SÁNCHEZ ADELL, 1973 b, p. 155.

²⁰³ REVEST, 1924, pàgs. 386-387.

²⁰⁴ SARTHOU, s. a., pàgs. 382-283, i SÁNCHEZ GOZALBO, 1966, p. 3: "En lo any 1366 en la ocaçió que Perot de Granyana llauraba en lo seu camp, succehi que li pararen los bous al temps que feya transit per deius en almesquer, forsejà pera que passassen avant, y havent donat un pas de el rell, salta una rahel et statim deius ella una Image de Madona Sancta Maria...".

²⁰⁵ SÁNCHEZ GOZALBO, 1966, pàgs. 3 i ss.

²⁰⁶ REVEST, 1924, p. 387.

²⁰⁷ SÁNCHEZ GOZALBO, 1966, pàgs. 9 i ss.

²⁰⁸ SÁNCHEZ GOZALBO, 1949, pp. 465-468, realitza una primera descripció detallada de la imatge, donant-li només 6 cm. d'altura. La descripció la prenem de CAMPOS, 1979, pp. 132-133.

l'actualitat per una fulla d'argent acabada en zig-zag, que permetria sostindre-la als vells relícaris. El cap està recobert per un casquet, i sembla mutilat en la regió fronto-parietal esquerra. El front és quasi inexistent, degut a l'elevat nivell d'arrancament del nas, en el qual s'han cuidat detalls com els orificis nasals. Els cabells han estat tractats com a incisions allargades que cauen cap als múscles, conservant en la part del cap vestigis de pintura fosca. Els ulls tenen forma el·líptica molt estilitzada, i estan pintats d'un blau fosc. Damunt del pit i en la seua part central apareix un orifici que serveix d'eix a un asterisc, rematat al seu exterior per un estel apuntat que uneix, de dos en dos, els radis del mateix; aquest asterisc no es veu en la seua totalitat, ja que desapareix en part sota els quadrants de la dreta, calculant-se els radis entre 16 i 20. Al braç esquerre i a l'altura del canell, té un relleu compost per dos trapezis allargats units per la seua base menor, superant la seua amplitud l'amplaria de la govarella. Al centre del braç esquerre, que es troba a menys altura, hi han gravats dos menuts rombes en posició vertical i units per un dels seus vèrtexs. En la perpendicular inferior del colze dret, quasi al final de la superfície visible del cos, sembla dibuixar-se un ideograma horitzontal. En tot el cos cal assenyalar possibles vestigis de policromia ocre, apareixent de manera inequívoca com a banda fosca de tonalitat grisenca en la part inferior del braç esquerre. Per últim, cal dir que, malgrat l'opulència formal, la figureta no ofereix signes d'esteotopígia.

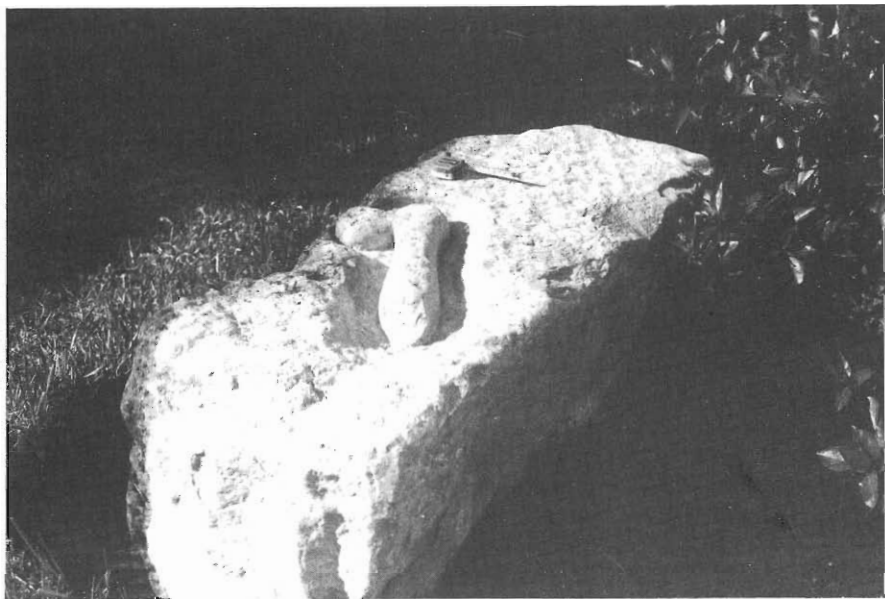
Des d'una perspectiva d'estudi tipològic, Campos cerca paral·lels en les figures votives del Neolític del Pròxim Orient que representen a la Deessa-Mare, i que es situen cronològicament del VII al IV mil·lenari a.e. En un posterior treball recentment aparegut, el mateix autor profunditza sobre els signes que apareixen damunt la imatge, interpretant el braçalet dels dos trapezis com una representació de la doble-destra, i l'asterisc rematat per un estel apuntat com un ideograma representatiu de la divinitat celeste, el centre del qual és un orifici que representa els caràcters sexuals femenins ²⁰⁹.

Sense entrar en consideracions sobre la validesa d'uns paral·lels que ens semblen excessivament llunyans en el temps i l'espai, resulta indiscutible la completa originalitat de la figura en el marc dels nostres testimonis arqueològics. Contem únicament amb una sèrie d'elements que ens permeten donar-li un cert context arqueològic: l'existència d'un itinerari possiblement pre-romà a la vora del qual diu la notícia/legenda que es va realitzar la troballa; la documentació d'un pujol en el lloc de la troballa al segle XIV i la troballa d'algunes monedes i elements arquitectònics romans prop de l'ermita. Amb aquests elements podem fer alguna consideració al respecte, com és l'existència d'un possible jaciment arqueològic al lloc de l'antic pujol, tal vegada ocupat en època romana. L'existència del vell itinerari dona certa consistència a aquesta hipòtesi, malgrat que no ens permetesque concretar res més sobre la cronologia de la figura, avui un document arqueològic aïllat de tot context.

Tanmateix, atenent-nos a paral·lels peninsulars, trobem una certa semblança de la nostra figura amb alguns ídols femenins d'Andalusia i Portugal característics del període calcolític ²¹⁰. Alguns trets, com les mans unides i l'actitud hieràtica que ja trobem a l'estatuària de l'Egeu i del Pròxim Orient, la solució dels ulls i el pentinat, fan pensar en un paral·lelisme amb aquests tipus de figures, malgrat que el megalitisme amb el qual van associats no estiga documentat a les nostres terres. Amb tot i això, ens podríem trobar davant la peça més septentrional d'aquesta incipient estatuària eneolítica.

209 CAMPOS, 1980.

210 V. HURTADO, *Los ídolos del calcolítico en el occidente peninsular*, Habis, 9, pp. 357-364, Sevilla, 1978.

1) Relleu fàl·lic de la Font de la Rabassota. 2) Torre del Pla del Moro.

BIBLIOGRAFIA

Abreviatures utilitzades.

- A.C.C.V. = Anales del Centro de Cultura Valenciana.
 A.I.E.C. = Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans.
 A.M. = Archéologie Médiévale.
 A.P.L. = Archivo de Prehistoria Levantina.
 B.R.A.H. = Boletín de la Real Academia de la Historia.
 B.R.S.G. = Boletín de la Real Sociedad Geográfica.
 B.S.C.C. = Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.
 B.S.G.M. = Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid.
 C.I.A.S. = Congreso Internacional de Arqueología Submarina.
 C.P.A.C. = Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses.
 C.P.U.G. = Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada.
 E.G. = Estudios Geográficos.
 J.S.E. y Ant. = Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades.
 M.C.V. = Mélanges de la Casa de Velázquez.
 M.M. = Madrider Mitteilungen.
 M.R.A.H. = Memorias de la Real Academia de la Historia.
 N.H. = Numario Hispánico.
 P.L.A.V. = Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia.
 R.C. = Revista de Castellón.
 R.C.H. = Revista de Ciencias Históricas.
 R.I.E.V. = Revista Internacional de Estudios Vascos.
 S.T.V.S.I.P. = Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica.

- ALBERTINI, E. (1911-12): *Sculptures du Coventus Tarraconensis*, A.I.E.C., IV, pp. 309-474, Barcelona.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977): *El Pic dels Corbs de Sagunto, y los campos de urnas del NE. de la Península Ibérica*, P.L.A.V. Saguntum, XII, pp. 89-149, Valencia.
- ALMARCHE, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ARIGÓ, L.M. (1879): *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Sociedad Arqueológica Valenciana durante el año 1878*, Valencia.
- BALBÁS, J.A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BALIL ILLANA, A. (1957): *Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III d. J.*, Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, IX, pp. 95-143, Roma.
- BAZZANA, A. (1977): *Las excavaciones en la Magdalena de Castellón. Estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos*, C.P.A.C., 4, pp. 175-202, Castellón.
- BAZZANA, A. (1978 a): *Vestiges de centuriations romaines et d'un itineraire preromaine dans la plaine de Castellón*, A.P.L., XV, pp. 277-292, Valencia.
- BAZZANA, A. (1978 b): *Les villages desertés de l'Espagne orientale: état présent et perspectives d'une recherche archéologique*, A.M., VIII, pp. 165-223, Caen.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1970): *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, VIII, Zaragoza.
- BELLVER, L. (1888): *Historia de Castellón de la Plana, publicada en capítuls al periòdic "El Clamor de la Democracia"*, Castellón.
- BERLANGA, M.R. de (1881): *Hispaniae Anterromanae*, Málaga.
- BERNABEU AUBAN, J. (1979): *Los elementos de adorno en el Eneolítico valenciano*, Tesis de Licenciatura, Valencia.
- BETÍ BOFILL, M. (1926): *Primeros señores de Castellón*, B.S.C.C., VII, pp. 31-44 y 181-191, Castellón.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO AGUILERA, A. y BLÁZQUEZ Y GIMÉNEZ, A. (1925): *Exploraciones en*

- las vías romanas de Bérgida a Asturias y de Cataluña, Valencia y Jaén*, Memorias de la J.S.E. y Ant., 69, Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): *Els problemes arqueològics de la província de Castelló*, B.S.C.C., V, pp. 81-120, Castellón.
- BOSCH GIMPERA, P. (1929): *El arte en España*, Guía de la sección España Primitiva del Museo del Palacio Nacional de la Exposición Internacional de Barcelona, Barcelona.
- BRÚ I VIDAL, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- BURRIEL DE ORUETA, E.L. (1971): *Desarrollo urbano de Castellón de la Plana*, E.G., 123, pp. 189-290, Madrid.
- CABANES PECOURT, M.D. y FERRER NAVARRO, R. (1979): *Llibre del Repartiment del Regne de Valencia*, I, Zaragoza.
- CAMPOS HERRERO, J. (1979): *Elementos míticos en una advocación mariana: La Virgen del Lledó*, B.S.C.C., LV, Cuaderno II, Abril-Junio, pp. 129-144, Castellón.
- CAMPOS HERRERO, J. (1980): *Elementos míticos en una advocación mariana: La Virgen del Lledó*, B.S.C.C., LVI, Cuaderno I, Enero-Marzo, pp. 91-97, Castellón.
- CARO BAROJA, J. (1954): *La escritura en la España prerromana*, "Historia de España" dirigida por Menéndez Pidal, Tomo I, 3, pp. 677-812, Madrid.
- CAVANILLES POLOP, A.J. (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CODINA ARMENGOT, E. (1946): *Inventarios de las Obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excm. Dip. de Castellón*, Castellón.
- CODINA ARMENGOT, E. (1949): *Actividad cultural castellanense*, Saitabi, 7, pp. 302-303, Valencia.
- CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la antigua Tarraconense, y Bética y Lusitana, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, rios, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid.
- CUVEIRO PIÑOL, J. (1891): *Iberia Protohistórica*, Valladolid.
- CHABRET FRAGA, A. (1977): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reino de Valencia*, Valencia.
- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la historia de la Insigne y Coronada ciudad y Reyno de Valencia*, Vol. II, Valencia.
- ESPRESATI, C.G. (1945): *El puerto de Castellón*, B.S.C.C., XXI, pp. 225-231, Castellón.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1944): *Un poblado de la primera edad del Hierro en la Plana de Castellón*, Ampurias, VI, pp. 141-154, Barcelona.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1952): *Plato del s. XV encontrado en el cerro de la Magdalena*, B.S.C.C., XXVIII, pp. 150-152, Castellón.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1965): *Los sepulcros de "La Jquera", cerca de Castellón*, Pyrenae, I, pp. 43-58, Barcelona.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1966): *La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló)*, A.P.L., XI, pp. 19-25, Valencia.
- FERNÁNDEZ NIETO, F.J. (1968-69): *Beribraces, edetanos e ilerconvones (pueblos prerromanos en la provincia de Castellón)*, Zepirus, 19-20, pp. 115-142, Salamanca.
- FITA, F. (1883): *La inscripción ibérica de Castellón*, B.R.A.H., II, p. 308, Madrid.
- FLETCHER VALLS, D. Y ALCÁCER GRAU, J. (1955): *Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón*, B.S.C.C., XXXI, pp. 316-354, Castellón.
- FLETCHER VALLS, D. Y ALCÁCER GRAU, J. (1956): *Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón*, B.S.C.C., XXXII, pp. 135-164 y 183-187, Castellón.
- FUCHS, W. (1975): *Zu Porträts des Hadrian und einem Kopf in Castellón de la Plana*, M.M., 16, pp. 267-273, Heidelberg.
- GARCÍA, H. (1952): *Del "Castelló de Burriana" al Castellón de la Plana*, B.S.C.C., XXVIII, pp. 115-125, Castellón.

- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1971): *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesis Doctoral, T. I, Valencia.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1973): *Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia*, P.L.A.V., 9, pp. 29-48, Valencia.
- GIMENO MICHAVILA, V. (1934): *La Rambla de la Viuda. Antecedentes históricos y estudio de las concesiones de aprovechamiento de sus aguas*, B.S.C.C., XV, pp. 302-319 i 321-333, Castellón.
- GIMENO MICHAVILA, V. (1935): *La Rambla de la Viuda*, B.S.C.C., XVI, pp. 5-29, 91-95 i 209-220, Castellón.
- GIMENO MICHAVILA, V. (1944): *Los riegos de la comarca de la Plana. Antecedentes históricos, concesiones y proyectos de factible realización para mejorar sus actuales aprovechamientos*, B.S.C.C., XX, pp. 17-32 i 205-221, Castellón.
- GÓMEZ MORENO, M. (1949): *Suplemento de epigrafía ibérica*, Misceláneas, Madrid.
- GÓMEZ MORENO, M. (1951): *Sobre los iberos y su lengua*, Homenaje a Menéndez Pidal, III, pp. 475-499, Madrid.
- GOROSTIAGA, J. (1953): *Interpretación, traducción y análisis del plomo ibérico de Castellón*, Boletín de la Real Sociedad Vascongada de Amigos del País, IX, C.º I, pp. 105-109, San Sebastián.
- GUAL CAMARENA, M. (1952): *Reconquista de la zona castellonense*, B.S.C.C., XXV, pp. 417-441, Castellón.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid, nebst einem anhang, enthaltend die übrigen antiken Bildwerke in Spain und Portugal*, Berlin, Reiner.
- HÜBNER, E. (1893): *Monumenta linguae ibericae*, Berlin.
- HUGUET SEGARRA, C. (1914 a): *La turbera del cuadro de Castellón*, R.C., 53, pp. 1-3, 15 de mayo, Castellón.
- HUGUET SEGARRA, C. (1914 b): *Aprovechamiento de la turba del Prado de Castellón*, R.C., 58, pp. 1-2, 30 de julio, Castellón.
- HUGUET SEGARRA, R. (1913): *Ruinas del castillo de la Magdalena*, R.C., 24, pp. 6-8, 20 de febrero, Castellón.
- HUGUET SEGARRA, R. (1914): *Sobre el valor de una tradición*, R.C., 49, pp. 8-9, 15 de marzo, Castellón.
- JAUME I (1962): *Crónica*, Barcelona.
- LABORDE, A. de (1809): *Viatge pintoresc i històric: El País Valencià i les Illes Balears*, Montserrat, 1975.
- LERMA ALEGRÍA, J.V. (1979): *Los orígenes de la metalurgia en el País Valenciano*, Tesis de Licenciatura, Valencia.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1957): *Evolución agraria de la Plana de Castellón*, E.G., 67-68, pp. 309-360, Madrid.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1966): *La Huerta de Castellón*, Homenaje a D. Amado Melón, pp. 77-108, Zaragoza.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1974): *Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana*, Estudios sobre centuriaciones romanas en España, pp. 129-136, Madrid.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1977): *Geografía de les terres valencianes*, València.
- LORICHS, G.D. de (1852): *Recherches numismatiques, concernant principalement les médailles celtibériennes*, Paris.
- LLISTAR ESCRIB, A. (1887): *Historia de la fiel y leal ciudad de Castellón de la Plana*, Valencia.
- LLORENTE OLIVARES, R. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte, su naturaleza e historia*, Barcelona.
- MALO DE MOLINA, M. (1857): *Rodrigo el Campeador. Estudio Histórico*, Madrid.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Publicaciones eventuales del Instituto de Arqueología y Prehistoria, 12, Barcelona.
- MARLÉS, V. (1685): *Fénix Troyana*, Valencia.
- MARTÍ OLIVER, B. (1978): *El Neolítico Valenciano*, Tesis Doctoral, Valencia.

- MATEU Y LLOPIS, F. (1951): *Hallazgos monetarios XXI*, Numisma, n.º 108-113, pp. 177-208, Madrid.
- MÉNDEZ SILVA, R. (1675): *Población general de España*, Madrid.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1946): *Cantar del Mio Cid. Texto, Gramática y Vocabulario*, Vol. III, Obras Completas, V, Madrid.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. (1947): *La España del Cid*, Vol. I, Obras Completas, VI, Madrid.
- MIRALLES MESEGUER, F. (1900): *Un viaje al Desierto de las Palmas*, Tortosa.
- MIRALLES MESEGUER, F. (1902): *Guía del Obispado de Tortosa*, Tortosa.
- MOLINA, F., y ARTEAGA, O. (1976): *Problemática y diferenciación en grupos de la cerámica con decoración excisa en la Península Ibérica*, C.P.U.G., 1, pp. 175-214, Granada.
- MONTMESSIN, Y. (1977): *Inventaire des céramiques Médiévales provenants de la Magdalena et exposées au Musée Provincial de Castellón de la Plana*, C.P.A.C. 4, pp. 351-358, Castellón.
- MOROTE BARBERA, G. (1979): *Aportación al estudio de las Vías Romanas en el País Valenciano*, Tesis de Licenciatura, Valencia.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia geográfica y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MUÑOZ CATALÀ, A. (1972): *Algunas consideraciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón*, A.P.L., XIII, pp. 149-160, Valencia.
- OLIVA, M.T., y DOMÉNECH, J. (1961): *Localizaciones arqueológicas en el litoral submarino Tarraconense*, Actas del III C.I.A.S., pp. 100-104, Barcelona.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975): *El pecio de Columbretes*, C.P.A.C., 2, pp. 185-190, Castellón.
- PERALES VILAR, E. (1912): *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Castellón.
- PHILLIPS, G. (1871): *Über eine in der Nähe von Castellón gefundene iberische Inschrift*, Sitzungsberichte der phil. Hist. Cl. der Kais. Akademie der Wissenschaften, LXVII, pp. 573-580, Wien.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1931 a): *Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena*, B.S.C.C., XII, pp. 107-114, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1931 b): *Excursions i recerques arqueològiques. El camí romà d'Antrilles*, B.S.C.C., XII, pp. 207-209, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1931 c): *Excursions i recerques arqueològiques. La font de la Reina*, B.S.C.C., XII, pp. 114-115, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1931 d): *Excursions i recerques arqueològiques. El Pla del Moro*, B.S.C.C., XII, pp. 198-202, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1931 e): *Excursions i recerques arqueològiques. La prehistòria en la desembocadura de la Séquia de l'Obra*, B.S.C.C., XII, pp. 204-207, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B., (1931 f): *Excursions i recerques arqueològiques. Els des poblats prehistòrics en el Tossal Gros i el Castellet*, B.S.C.C., XII, pp. 202-204, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1933): *Les cultures de la Platja de Castelló*, B.S.C.C., XIV, pp. 79-89, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1935): *Construcció romana de la Senda de la Palla*, B.S.C.C., XVI, pp. 229-235, Castellón.
- PORCAR RIPOLLES, J.B. (1948): *Arqueologia castellanense*. A.C.C.V., IX, 20, pp. 30-36, Valencia.
- PUERTO MEZQUITA, G. (1951): *Hallazgos en el "Castell Vell"*, Festividades, p. 26, Castellón.
- PUERTO MEZQUITA, G. (1964): *El Pintor Porcar*, Sociedad Castellonense de Cultura, Colección Arte, X, Castellón.
- RAMON DE MARÍA, P. (1933): *Del Castellón Viejo o del Sas*, B.S.C.C., XIV, pp. 203-206, Castellón.
- RAMÓN DE MARÍA, P. (1936): *Un hospital y dos puentes*, B.S.C.C., XVII, pp. 37-45, Castellón.
- REVEST CORZO, L. (1924): *Madona Sancta María del Lledó. Notas trecentistas (1379-1384)*, B.S.C.C., V, pp. 384-396, Castellón.
- REVEST CORZO, L. (1952): *La Ermita de Santa María Magdalena*, B.S.C.C., XXVIII, pp. 173-206, Castellón.

- REVEST CORZO, L. (1957): *Llibre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón.
- RIBELLES COMÍN, J. (1905): *Intereses de Castellón*, Castellón.
- RICO DE ESTASEN, J. (1951): *Las ruinas de Castalia y la ermita de la Magdalena de Castellón*, Valencia Atracción, XXVI, 193, Valencia.
- RIPOLLES ALEGRE, P.P. (1978): *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Tesis de Licenciatura, Valencia.
- RIPOLLES ALEGRE, P.P., y RIBERA LACOMBA, A. (1978): *Las ánforas del Museo Provincial de Bellas Artes de Castellón*, B.S.C.C., XLIII, pp. 217-232, Castellón.
- ROSSELLÓ VERGER, V. (1969): *El litoral valencià*, T. I, *El medi físic i humà*, València.
- SABAN, J. (1868): *Actas de la Academia de Madrid*, Madrid.
- SAN VALERO, J. (1955): *El origen de la agricultura y cerámicas valencianas*, Etnología Valenciana, I, València.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1952): *Las murallas medievales de Castellón*, B.S.C.C., XXVIII, pp. 44-77, Castellón.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1957): *Jaime I y Castellón*, B.S.C.C., XXXIII, pp. 143-152, Castellón.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1973 a): *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media*, B.S.C.C., IXL, pp. 29-57, Castellón.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1973 b): *Estructura agraria de Castellón de la Plana en 1398*, Saitabi, 23, pp. 147-175, Valencia.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1976): *Castellón de la Plana en la Baja Edad Media. La vida económica medieval castellonense*, B.S.C.C., LII, pp. 31-61, Castellón.
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1977): *La vida económica medieval castellonense*, B.S.C.C., LIII, pp. 1-44, Castellón.
- SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1949): *Imágenes de Madona Santa María. Notas para un inventario en las comarcas de Morella, el Maestrazgo, la Plana y Segorbe*, B.S.C.C., XXV, pp. 448-492, Castellón.
- SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1952): *La redonda de la casa y ermita de Santa María Magdalena*, B.S.C.C., XXVIII, pp. 130-138, Castellón.
- SÁNCHEZ GOZALBO, A. (1966): *La troballa de Madona Santa María del Lledó*, B.S.C.C., XLII, pp. 1-12, Castellón.
- SANPERE i MIQUEL, S. (1878): *Origens i fonts de la Nació Catalana*, Barcelona.
- SANPERE i MIQUEL, S. (1880): *Contribución al estudio de la religión de los iberos*, R.C.H., I, pp. 1-45, Barcelona.
- SARTHOU CARRERES, C. (s.a.): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona.
- SAYCE, A.H. (1877): *La inscripción de Castellón de la Plana*, Academia, I, 15 de abril, Madrid.
- SCHULTEN, A. (1959): *Geografía y Etnografía antiguas de la Península Ibérica*, II, Madrid.
- SENENT IBÁÑEZ, J.J. (1923): *Del riu Cénia al Millars. La vía romana*, A.I.E.C., VI, 1915-20, pp. 723-725, Barcelona.
- SOS BAYNAT, V. (1929): *Excursión geológica al Desierto de la Palmas*, B.S.C.C., X, pp. 114-123 i 203-208, Castellón.
- SOS BAYNAT, V. (1949): *Morfoestructura de las costas de Castellón*, B.S.C.C., XLIX, pp. 589-619, Castellón.
- TOVAR, A. (1951): *Léxico de las inscripciones ibéricas*, Homenaje a Menéndez Pidal, II, pp. 273-323, Madrid.
- TRAVER TOMÁS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castellón.
- VALLEJO, J. (1954): *Exploraciones ibéricas. IV*, Emérita, XXII, pp. 222-257, Madrid.
- VICIANA, M. de (1564-66): *Crónica de la inclita y Coronada ciudad de Valencia*, Valencia.
- VINSON, J. (1907): *La langue ou les langues ibériennes*. R.I.E.V., I, pp. 444-447. San Sebastian.